

นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ :

การสืบทอดขนบวรรณคดีปกาพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร*

นิราศเป็นวรรณคดีประเภทหนึ่งที่กวีนิยมสร้างสรรค์ขึ้น โดยจะพบว่ามีการประพันธ์แพร่หลายตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงปัจจุบัน นิราศในแต่ละยุคสมัยจะมีลักษณะดีเด่นเฉพาะตัวแตกต่างกันไป อันเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้วรรณคดีนิราศทุกยุคทุกสมัยได้รับความนิยมจากผู้อ่านเรื่อยมา ดังที่นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๖) ได้รับการยกย่อง ชื่นชมไม่แพ้วรรณคดีนิราศที่บุรพกวีประพันธ์ขึ้นในอดีต จากการศึกษาพบว่านิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะบางประการที่พัฒนาจนมีลักษณะแตกต่างไปจากวรรณคดีนิราศในอดีต แต่ก็พบว่ามีลักษณะบางประการที่ใกล้เคียงกับวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เหมือนกับว่าได้ศึกษาไว้เป็นครู ดังนั้นในบทนี้จึงมุ่งศึกษานิราศสมัยรัตนโกสินทร์ โดยวิเคราะห์ให้เห็นถึงลักษณะนิราศในประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ ลักษณะของวรรณคดีนิราศ รูปแบบคำประพันธ์ วัตถุประสงค์ และเนื้อหา ในการวิเคราะห์แต่ละช่วงนั้นจะชี้ให้เห็นลักษณะเด่น อันเนื่องจากการสืบทอดขนบการแต่ง** จากวรรณคดีนิราศพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ด้วย ดังจะได้กล่าวโดยลำดับไป

๓.๑ ลักษณะของวรรณคดีนิราศ

กวีในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงแต่งนิราศโดยดำเนินแนวการแต่งตามลักษณะของวรรณคดีนิราศจากสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางซึ่งที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรปฏิบัติ หากแต่ก็ยังพบว่าในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องมีรายละเอียดที่ได้รับการสืบทอดมาจาก

* ดูตารางประกอบหน้า ๒๑๕

** ขนบในการแต่งนอกจากประเด็นต่าง ๆ ที่จะกล่าวถึงในบทที่ ๓ นี้แล้ว ยังมีเรื่องของการสืบทอดขนบที่เกี่ยวกับการใช้ภาษา ซึ่งจะแยกกล่าวถึงต่อไปในบทที่ ๔

วรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร คงจะได้ยกมาเปรียบเทียบกับให้เห็นอย่างชัดเจนในส่วน
ของเชิงอรรถ ถิ่นขณะของวรรณคดีนิราศที่ปรากฏในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์มีดังต่อไปนี้

๑.๑.๑ มีการเดินทางหรือการหมุนเวียนของเวลา

๑.๑.๑.๑ การเดินทาง เป็นขนบสำคัญที่ปรากฏในวรรณคดีนิราศ
เรื่อยมา นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่มีการเดินทางพร้อมกับการคร่ำครวญรำพันถึง
นางอันเป็นที่รักเช่นวรรณคดีนิราศในสมัยอยุธยาด้วย ดังเช่น นิราศนรินทร์ โคลงคั่นนิราศตาม
เสด็จทัพดำน้ำน้อย โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี นิราศเมืองแกลง นิราศพระแท่นดงรัง
นิราศยี่สาร นิราศวังบางยี่ขัน นิราศหนองคาย กาพย์เห่เรือพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลิลิตพายัพ นิราศดลาง โคลงนิราศกรุงเก่า ฯลฯ ดังตัวอย่าง

ปางเสด็จประเวศห้วง	ชลธี
ทรงมหาจักรี	เกียรติก้อง
พริ้งพร้อมบุษยนาวิ	แหนแห่
เสียดอสีกหัวห้อง	ถิ่นค้ำว้าวสยาม
พระเสด็จโดยแดนชล	ทรงเรือคั่นงามสดศรี
มหาจักรีมี	เกียรติก้องห้องสาคร
	(กาพย์เห่เรือพระมงกุฎเกล้า ๑.๑๕)

ด้วยเรือมรองมูติกาเป็นข้าบาท	ขำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
ตามเสด็จโดยแดนแสนกันดาร	นมัสการรอยบาทพระศาสดา
	(นิราศพระบาท, ๑๑๕)

* ปางเสด็จประเวศค้ำว	ชลาลัย
ทรงรัตนพิพมานไชย	กิ่งแก้ว
พริ้งพร้อมพวงพลไกร	แหนแห่
เรือกระบวรคั่นแพร้ว	เพริศพริ้งพายทอง
พระเสด็จโดยแดนชล	ทรงเรือคั่นงามเจ็ดฉาย
กิ่งแก้วแพรวพรรณราย	พายอ่อนหยับจับงามงอน
	(กาพย์เห่เรือ-บทเห่ชมกระบวนเรือ, ๒๕)

๓.๑.๑.๒ การหมุนเวียนของเวลา เป็นประเด็นที่ปรากฏเด่นชัดใน
นิราศเรื่องและผู้แต่งไม่ได้เดินทาง นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ที่ใช้การหมุนเวียนของเวลาในการ
พรรณนาเรื่องราวต่าง ๆ ในนิราศ ได้แก่ นิราศเดือน บทเห่กรวญเข้ากับนักขัตฤกษ์
กาพย์เห่เรือพระราชพิธีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังตัวอย่าง

รำคะนึ่งถึงนุชศุควิดก	ถึงเดือนหกเข้าแล้วหนาเข้าข้าเฮ้ย
เขมาแต่งงานปลูกหอขอกันเขย	เราจะเฉยอยู่ก็เห็นไม่เป็นการ
	(นิราศเดือน, ๖๘๔)
ห้าค่ำย้ายยามปลาย	แห่นารายณ์เร่งอวรัม
อยู่ใกล้จะใคร่จร	ไปรับเจ้าเกล้าคลอมา
	(กาพย์เห่เรือพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๔)

๓.๑.๒ การพดัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก เป็นขนบสำคัญที่กวีมีกวีปฏิบัติสืบ
ต่อกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น รวมทั้งในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกของเจ้าฟ้า
ธรรมธิเบศรด้วย นิราศสมัยรัตนโกสินทร์บางส่วนยังคงดำเนินรอยตามขนบดังกล่าวอย่าง
เคร่งครัด เช่น นิราศนรินทร์ โคลงนิราศวัดรวก โคลงนิราศตลาดเกียบ นิราศหลวงนา
นิราศกลาง โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี โคลงนิราศพระประธม นิราศเมืองแกลง โคลง
นิราศพระยาครัง ฯลฯ ดังตัวอย่าง

พิศพรรณปลาว่าเขเกล้า	คลึงกัน
ถวิลสุคาควงจันทร์	แจ่มหน้า
มัสยาข้อมพัวพัน	พิศวาส
ฤาพิพรากน้องช้ำ	ชวคเกล้าคลึงชม
	(นิราศสรรวมกรวญ, ๒๕)

พิศพรรณปลาว่าเขเกล้า	คลึงกัน
ถวิลสุคาควงจันทร์	แจ่มหน้า
มัสยาข้อมพัวพัน	พิศวาส
ทวฤาพิพรากน้องช้ำ	ชวคเกล้าคลึงชม
	(กาพย์เห่เรือ-บทเห่ชมปลา, ๒๗)

พิโยคจากยศแก้ว	กามา ภูเอย
เรียมกระสันโศกหา	แม่วัน
น้ำนดรพีดวงดา	คกพรำ วันแม่
ทรวงอิงศาลเคียดเค้น	คากร่อนพันแสง
	(โคลงนิราศพระยาครัง,๑๑)

ข้อสังเกตเรื่องขนบกวารพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก

กาพย์ห่อ โคลงนิราศธาร โศกของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรนับเป็นต้นแบบที่สำคัญของนิราศที่มีส่วนลงท้ายที่กรีกถ่าวอย่างชัดเจนว่ากรีกถ่าครวญในนิราศโดยใช้การสมมุติว่าต้องพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก แต่การร่ำพันนั้นเป็นเพียงการกระทำตามขนบเท่านั้น* นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องดำเนินรอยตามขนบดังกล่าวที่ประพันธ์นิราศขึ้นโดยมิได้พลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หากแต่ใช้นางในจินตนาการแทน ดังเช่น นิราศภูเขาทอง โคลงนิราศกรุงเก่า นิราศพระปลิว นิราศทวารวดี นิราศภูเขาสูงช้าง นิราศพระแท่นดงรัง นิราศพระปฐม ดังตัวอย่าง

ซึ่งร่ำไรในนิราศตั้งวาสนี	เป็นคติโลกคิดคำอุณา
ก็ตามศักดิ์นักกลอนแต่ก่อนมา	ขอมถิตาโถมโลกโศกสาออย
ไรจะมีที่หวังดังประสงค	เหมือนขนมงกกีวไลเพราะใส่ฝอย
จะครหาว่าคิดตะปัดตะบอย	ที่หยดย้อยก็ขอมรู้ทุกคน
	(นิราศพระปลิว,๖๔)

* จบเสร็จกร่ำทรวญกาพย์	บทพิลาปลึงสาวศรี
แต่งตามประเวณี	ไร่มียรักชกจากจริง
โคลงทรวญกลอนถ่าวช้าง	นารี
โศกสร้อยถึงสาวศรี	เพกพรำ
แต่งตามประเพณี	สิรภาศย์
เมียมิ่งพรั่งพร้อมหน้า	ห่อนไค้จากกัน
	(กาพย์ห่อโคลงนิราศธาร โศก,๑๐๑)

ซึ่งไฟไรรำร้าง	รักสมร นันดา
เป็นนิตยนักกลอน	กล่าวแก้ง
สืบกล่าวเกลาถอน	เทืองโหม เทียญา
คฺจกระยาหารแล้ง	กับกล้ากสิน โฉน
	(โคลงนิราศกรุงเก่า, ๔๘)

๓.๑.๓ การรำพึงรำพันถึงความรู้สึก และความนึกคิดเกี่ยวกับความอาลัยรัก นิราศสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องมีการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก ดังเช่นขนบของวรรณคดี นิราศในสมัยอยุธยาตอนต้น และภาพห่อโคลงนิราศชาวโศกของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เช่น โคลงนิราศพระยาคลัง โคลงนิราศพระเนียด นิราศนรินทร์ โคลงนิราศหลวงนา โคลงนิราศ พระประชม โคลงนิราศเวียงจันทน์ ภาพห่อเรือพระราชพิธีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นิราศงานฤดูหนาว นิราศกลาง นิราศพระบาท นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง ฯลฯ การคร่ำครวญของกวีแบ่งเป็นลักษณะต่าง ๆ ดังนี้ คือ

๓.๑.๓.๑ กวีแสดงความรู้สึกที่มีต่อนาง และความคิดที่มีอยู่ในใจ ออกมาตรง ๆ โดยไม่มีการเชื่อมโยงกับสิ่งอื่น เช่น

มหาร่ำเรียมคอยเฝ้า	ไม่เห็นเจ้าเฝ้าเสียใจ
จูบออกไอ้อาลัย	ลาตด้าก่าสรวลชื่น*
	(ภาพห่อเรือพระพุทธรูปเสนา, ๒๕)

ยังคิดก็ยิ่งไอ้	อาไลย แม่นา
คิดบสนอกใจ	ข่อนช้อน
ดูโคบมิโค	ดับทุกข์ เรียมเลย
ยิ่งรักก็ยิ่งรอน	ยิ่งรอนพันทวี
	(โคลงนิราศกรุงเก่า, ๒๒)

* ปลายร้อยลยดองชล ว่ายเวียนวนปนกันไป
เหมือนสร้อยทรงทราญไวย ไม่เห็นเจ้าเฝ้าบววย
(ภาพห่อเรือ-บทเห่ชมปลา, ๒๘)

๓.๑.๑.๒ กวีใช้ธรรมชาติและสิ่งๆที่พบเห็นเพื่อเชื่อมโยงกับความรู้สึกนึกคิด มีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

๓.๑.๑.๒.๑ นำสิ่งที่พบเห็นได้แก่ ชื่อสถานที่ ต้นไม้ สัตว์ ฯลฯ มาเปรียบเทียบ หรือเชื่อมโยงกับความคิดถึงภาพของนางอันเป็นที่รัก เช่น

โนรีโนรีศรีรอง	บันเสียน เสียงนา
ชวนตุโนรีเถียน	ยั่วเข้า
งามสถาบอ้งสถับเบียน	ขนซาด ปานฤ
ศรีตโบป่าเข้า	ทีโพหันปองเสมอ
	(โคลงนิราศพระยาครั้งที่๒๘)

ดวงดาวราวเนตรนออง	นงพงา ทีเอย
ภักตร์เทียบดวงจันทร์	จิมถิม
ขนงเปรียบอ่าวคงคา	กันเรียบ เสมอฤ
โถมเมงามยั่วอิม	ยั้งยั้งอับสร
	(โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี,๑๔๔)

นอกจากนี้ นำสิ่งที่พบเห็นเชื่อมโยงถึงเหตุการณ์ระหว่างนางอันเป็นที่รักกับกวี ซึ่งเคยกระทำร่วมกัน เช่น

เถาว์ถย์พันไม้โอบ	เอวริง
กลทีโอบเอวกสิ่ง	ก่ายเกี่ยว
รากเถากระหวัดถึง	ฐานราก เฉอเอย
รฤกวัดถึเถียว	เถ่นว่างเอววัน
	(โคลงนิราศกรุงเก่า,๑๗)

* โบริตีปานซาด เหมือนช่างฉลาควาดแค้นลาย
ไม้เท้าเข้าโถมฉาย ห่มคาดพรายกรวยกรมา
(ภาพย์เฟ่เรือ - บทเพ่รมนก,๑๒)

ดาวเดือนระดบพื้น	นภา
โอภาศมองเพหา	พร่วงพร้อย
นีกวันฤกษ์วิวิวาท	เรียมร่วม สวาคีแษ
โคมจุดครุระย้าย้อย	แแต่งห้องแขวนหอ
	(โกลงนिराक्षरवृत्, ๑๘)

๓.๑.๓.๒.๒ นำสิ่งทีพบเห็น ซื่อตันไม้ สักว ๑๓๑ มา
เชื่อมโยงกับความรู้สึกของศวกวี ดังเช่น

บางพ้งซ้งซื่อบ้าน	เหลือซ้ง นกเอย
แกด้งเรียกให้ใครพ้ง	ซื่อนี้
เห็นทุกขบแทบทรงพ้ง	เรียกเฮะ เรียมมา
พ้งกัพ้งอย่างชี	ซื่อแค้นเคืองใจ
	(โกลงนिराक्षरवे, ๓๑๓)

ปลาพาพวนว้ายค้าง	คอนทราย
กระดิกกระเดือกกาย	บัตบ้อง
คุดพ้งจากนุชววย	สวาคีแม่ มาแม่
คาลระเค่าคั้นร้อง	เรียกเข้าในใจ
	(โกลงนिराक्षरवृत्, ๑๘๕)

๓.๑.๓.๒.๓ ผากสิ่งทีพบเห็นหรือ สถานที่ เพื่อเป็นสื่อความ
รู้สึก หรือความต้องการไปแจ้งแก่นางอันเป็นที่รัก ดังเช่น

เห็นฝูงนกข้ามฝั่งไปกลางนา	ฟีโศกากันตั้งร้องส่งตาม
ว่านกเอยเข้าจะบินไปถิ่นไหน	ขอเชิญไปถึงอนงค้หล่อนคงถาม
จงบอกมิตรขนิษฐาพะงางาม	ให้ทราบความนะว่าเรียมนี้ไครเรียมครอม
	(นिराक्षरवृत्, ๑๑๕)

ครั้นดวงสุริเยศไถ่	อัสคองต์
ถึงป่าดั้นฝั่งทรง	หยุดยั้ง
ภุมราช่วยบินลง	ไปสื่อ สารที
ยามนิทรจิตต์ที่ตั้ง	แต่โคกถ้ำฝืน
	(ลิลิตพาว์พ,๓๓)

๓.๑.๓.๓ กวีอ้างถึงอำนาจเหนือธรรมชาติเพื่อเชื่อมโยงกับความรู้สึกนึกคิด หรือเพื่อแสดงถึงสาเหตุของการพลัดพราก เช่น

๓.๑.๓.๓.๑ อ้างถึงอำนาจเหนือธรรมชาติ เพื่อให้ช่วยทำให้กวีได้พบกับนางอันเป็นที่รัก เช่น

วัดเชิงวัดแคเปื่อง	โบราณ มานา
ปฏิมามหาวิหาร	ใหญ่แท้
ยกดัดถนอมัสการ	วอนกล่าว
ขอพระคุณพระแก้ว	โศกขำคินเกษม
	(โคลงนิราศพระเนียด,๓๑๕)

พระไทรไกรเกียรติห้วง	มหรรสุมทร นีดา
อาจเอาอนิรุทรุด	สู่น้อง
ปราณีอกเรียบทรุด	ทรวงสวาดี
เชิญช่วยพาคีน้อง	แนบเนียนางนอน
	(นิราศพระพิพิธธานี,๑๕๕)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓.๑.๓.๓.๒ อย่างถึงอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือบุญว่าเป็น
เหตุที่ทำให้พบกัน และอ้างเวรกรรมหรือบาปว่าเป็นเหตุบันดาลให้เกิดการพลัดพรากจากกัน
ดังตัวอย่าง

ไอ้ดวงครุณิศาเนื้อ	นวลอุไร
จักจากสายใจใจ	สั้นรื้อ
สักคาบไปเคยไกล	เอวกล่อม กลิ้งแม่
บุญก่อกรรมโคฟลิ้ว	พลิกให้ทันเห็น
	(โคลงนิราศเวียงจันทน์, ๑๕๑)

ที่จนจิตคอกะน้องต้องห่างจาก	ลาแต่ปากใจเป็นห่วงดวงสมร
ไซ้ว่าเรือมจะฮอกไปจากจร	มีกรรมก่อนทำไว้ต้องไกลกัน
	(นิราศเขาจุกช้าง, ๑๖)

๓.๑.๓.๔ กวีอ้างถึงเรื่องราวของคู่รักในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ที่ต้อง
พลัดพรากจากกัน เพื่อเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับเรื่องของตนเอง เช่น

กำสรวลศรีปราชญ์พร้อง	เพรงกาล
จากจุฬาลักษณ์ธำมญ	สวาทแล้ว
ทวาทศมาสสาร	สามทเวช ถวิลแธ
ยกหักกลางเกศแก้ว	กิ่งร้อนทรวงเรียม
	(นิราศนรินทร์, ๑๕๕)

นางชีรี่ชื่ออย่าง	แธหนึ่ง นีแม่
เพรงพรากป็นห้อยัง	สบหน้า
สองคินสู่กาหลัง	โถมสวาท กันนา
เรือมจะสมสบหน้า	นุชป้อมปางโหนด
	(นิราศสรวมครวญ, ๒๑๔)

ข้อสังเกตเรื่องขนบการรำพึงรำพันถึงความรู้สึก และความนึกคิดเกี่ยวกับความอาลัยรัก

ถึงแม้ว่าขนบการรำพึงรำพันถึงความรู้สึก ความนึกคิดเกี่ยวกับความอาลัยรัก จะเป็นขนบที่สืบทอดปฏิบัติต่อกันมาในการประพันธ์นิราศโดยทั่ว ๆ ไป แต่ลักษณะการคร่ำครวญอาลัยรักของกวีแต่ละบุคคลก็มักจะมีลักษณะเนื้อหาและลีลาที่แตกต่างกันไป จากการศึกษาสังเกตพบว่ามิววรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องเลียนแบบแนวการคร่ำครวญอาลัยรักจากวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรอย่างเห็นได้ชัด ดังเช่น

คอกบัวปิ่นอรนเรือง	รังรมย์
เพียงพี่ร้างทราชม	ฉากห้อง
ยางเจ้าจันทน์จำกรม	เกรียมอก นกนา
เหมือนพี่เจ้าใจจ้อง	จอดเจ้าจำตรอม*

(โคลงนิราศเวียงจันทร์, ๒๑๘)

วิเวกดูเหว่าก้อง	คงศึก แล้วแธ
กระสาวเสียงนกนิก	นุชพร้อง
พลิกปลอบเปล้าใจทิก	ถามแม่ ไหนแม่
ปลุกพี่ฤาเรียมร้อง	เรียกเข้าไปขาน**

(นิราศนรินทร์, ๑๔๐)

* กวักกว่ากว่าจะมา

เห็นดวงเจ้าพี่จ๋าคอย

(กาพย์ห่อโคลงนิราศธาร โทก, ๘๖)

**

ดูเหว่าเจ้าจันทน์ร้อง

สนั่นก้องซ้องเสียงหวาน

โพรเพราะเพราะกิ่งวาน

ปานเสียงร้องร้องตั้งชาย

(กาพย์เห่เรือ - บทเห่ชมนก, ๑๒)

๓.๑.๔ กล่าวถึงเหตุการณ์ หรือสิ่งที่พบเห็นโดยไม่ได้เอ่ยถึงความรู้สึกเกี่ยวกับความรักและการพลัดพรากจากกัน

นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะบางประการที่สืบทอดมาจากวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยกวีในสมัยรัตนโกสินทร์นำมาพัฒนาจนเป็นลักษณะเฉพาะตัวที่โดดเด่น และสร้างความน่าสนใจให้กับวงวรรณคดีนิราศมากยิ่งขึ้น

ข้อสังเกตเรื่องการกล่าวถึงเหตุการณ์ หรือสิ่งที่พบเห็นโดยไม่ได้เอ่ยถึงความรู้สึกเกี่ยวกับความรักและการพลัดพรากจากกัน

๓.๑.๔.๑ กล่าวถึงเหตุการณ์หรือสิ่งที่พบเห็นโดยบรรยายรายละเอียดตามที่ปรากฏ พบว่าส่วนใหญ่จะกล่าวถึงสิ่งที่พบเห็นโดยไม่ได้เอ่ยถึงความรู้สึกเกี่ยวกับการพลัดพรากจากนางที่รักเลย หรือกกล่าวถึงไว้น้อยมาก ในลักษณะเช่นเดียวกับขนบที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรเป็นผู้ริเริ่มสร้างไว้ในกาพย์เห่ชมกระบวนเรือ และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง แต่วรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ได้นำลักษณะดังกล่าวไปขยายอธิบายให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ดังปรากฏในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น โคลงนิราศสุพรรณ นิราศสุพรรณคำกลอน นิราศเกาะแก้วกัลป์คทา นิราศชมพระราชวังสวนกุหลาบ นิราศนายคาบ นิราศมหาวารีย์ปิยะเส็ง นิราศยี่สาร ฯลฯ ดังตัวอย่าง

สุพรรณหงส์ทรงพุ่มห้อย	งามชดช้อยดอยหลังสินธุ์
เพียงหงส์ทรงพรหมินทร์	บินแต่ฟ้ามาสู่บุญ*
	(กาพย์เห่เรือเข้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์,๓๓)
เป็นป้ารอบขอบเขินเนินอรุญ	นกเขาขันดูเรียกกันเพรียกไพร
บ้างถาพตาพาดูตงพุ่มฝุ่น	เห็นคนผดุงนโผผินบินไกล
บ้างก่งคอดูกูกูไป	ฝูงเขาไฟแฝงที่แฝกฟาง
	(นิราศเมืองแกลง,๘๒)

สุพรรณหงส์ทรงพุ่มห้อย	งามชดช้อยดอยหลังสินธุ์
เพียงหงส์ทรงพรหมินทร์	ลินตาคกล่อนเคื่อนคางม
	(กาพย์เห่เรือ-บทเห่ชมกระบวนเรือ,๒๖)

๓.๑.๔.๒ กล่าวถึงสิ่งที่พบเห็นโดยเน้นลีลาการเล่นคำ และการเล่นเสียง โดยเฉพาะการสัมผัสพยัญชนะและการเล่นเสียงวรรณยุกต์ เพื่อให้เกิดสัมผัสและจังหวะที่แปลกหู ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏแพร่อยู่ในวรรณคดีนิราศตั้งแต่อดีตเรื่อยมา รวมทั้งในวรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย เช่น โคลงนิราศพระประธม โคลงนิราศกรุงเก่า นิราศมะเหลเถไถ โคลงนิราศสุพรรณ นิราศเมืองแกลง ดังตัวอย่าง

เสลาตลอดคตลับส้าง	สลัดไค
สอิกสอะสอมสไอ	สอาดสฮ้าน
มแผ่มฟาบมเฟื่องมไฟ	มแพ่มฝ่อ พ้อเอย
คบบคบาบคเคียนคคร้าน	คคร้อคไกร้คเกราคกรอง
	(โคลงนิราศสุพรรณ,๓๑๑)

เกือบรุ่งงู้งข้างแซ่	แปร์แปร์น
กรวดป้ามานกร่นแกร่น	กริ่นหย้าน
สูมสูมอ้อมอิงแทน	สนั้นรอบ ขอบแธ
ศึกศึกทิกเสทือนสท้าน	ถิ่นไม้ไพรพนม**
	(โคลงนิราศสุพรรณ,๓๔๒)

นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะกว้างขวางขึ้น กล่าวคือ มีทั้งที่ปฏิบัติตามขนบนิราศที่มีมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา และเปลี่ยนแปลงไปจากแนวการเขียนเดิม ลักษณะของ

* ครวดครวยสลวยรมชื่อ	เสถียรสถาน
สะคอตคือชื่อหลายมาน	มากพัน
มหาคมะคาคแถมตาร	สนับสนุ่น
มะคุมมะขวิดคิดค้น	คกไม้เจตมูล
	(กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง,๑๓๒)

** กลองทองตีกรุ่มครุ่ม	เคียรเรียง
ช่าตะเคิงเคิงเสียง	กรุ่มครุ่น
เสียงปี่ร้อยเพียง	กระเวก
แคร่นแค้นแตรฝรั่งขึ้น	หุ่หุ่เสียงสังข์
	(กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง,๑๐๘)

นิราศสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องจึงมีทั้งการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักร่วมกับการพรรณนาสภาพการเดินทาง และนิราศบางเรื่องก็มีขอบเขตเนื้อหากว้างขวางขึ้นกว่าเดิม คือ กวีมุ่งจะบรรยายเกี่ยวกับลักษณะภูมิประเทศและสิ่งที่พบเห็นต่าง ๆ ตลอดจนการเดินทางเป็นสำคัญ

๓.๒ รูปแบบคำประพันธ์

นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัย รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๖ เท่าที่นำมาใช้เป็นข้อมูลในงานวิจัยนี้ มี ๕๘ เรื่อง นิราศดังกล่าวพบว่ากวีนิยมแต่งด้วยรูปแบบคำประพันธ์ ๓ ประเภท ดังต่อไปนี้

๑. นิราศคำโคลง
๒. นิราศคำกลอน
๓. กาพย์เห่เรือ

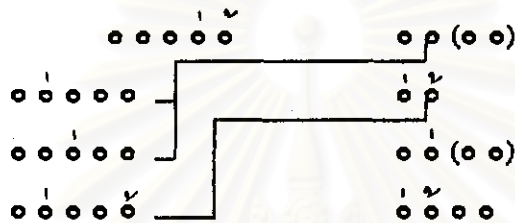
๓.๒.๑ นิราศคำโคลง

นิราศคำโคลงในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๖) มีทั้งหมด ๑๘ เรื่อง แบ่งได้ ๒ กลุ่ม คือ นิราศคำโคลงที่แต่งด้วยโคลงสุภาพ และนิราศคำโคลงที่แต่งด้วยโคลงคั่น ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑.๑ นิราศคำโคลงที่แต่งด้วยโคลงสุภาพ นิราศในกลุ่มนี้อาจจะประกอบด้วย โคลงสี่สุภาพ โคลงสามสุภาพ โคลงสองสุภาพ และร่ายสุภาพ โดยในแต่ละเรื่องอาจจะมีคำประพันธ์ดังกล่าวไม่ครบทุกชนิด ดังจะได้อธิบายต่อไป

๑) โคลงสี่สุภาพ นิราศคำโคลงสมัยรัตนโกสินทร์ที่ประพันธ์ด้วยโคลงสี่สุภาพมีจำนวน ๑๑ เรื่อง ได้แก่ โคลงนิราศพระยาครั่ง นิราศนรินทร์ โคลงนิราศพระพิพิธธำมณี โคลงนิราศพระประชม โคลงนิราศสุพรรณ โคลงนิราศเวียงจันทน์ โคลงนิราศละโว้เมืองราช โคลงนิราศพะเนียด นิราศหลวงนา โคลงนิราศกรุงเก่า นิราศสรวมครวญ โคลงนิราศหัวตึกศศิการักษ์ดี โคลงนิราศวัดรวก โคลงนิราศตลาดเกียบ นิราศรัตนะ นิราศประลองยุทธ และถิลิศาพำย

ลักษณะบังคับของโคลงสี่สุภาพ คือ บทหนึ่งมี ๔ บาท บาทที่ ๑,๒,๓,๔ วรรคหน้ามี ๕ คำ วรรคหลังบาทที่ ๑,๓ มี ๒ คำ ท้ายวรรคอาจเพิ่มคำสร้อยได้อีก ๒ คำ วรรคหลังบาทที่ ๒ มี ๒ คำ และวรรคหลังบาทที่ ๔ มี ๔ คำ และยังมีการบังคับตำแหน่งคำเอก ๓ แห่ง คำโท ๔ แห่ง มีสัมผัสบังคับ ๒ กลุ่ม คือ สัมผัสจากคำสุดท้ายบาทที่ ๑ (คำที่ ๑) ส่งสัมผัสไปยังท้ายวรรคหน้าบาทที่ ๒ และ บาทที่ ๓ อีกแห่งหนึ่งคือสัมผัสจากคำสุดท้ายของบาทที่ ๒ ไปยังคำสุดท้ายของวรรคหน้าของบาทที่ ๔ ดังเช่นแผนผัง

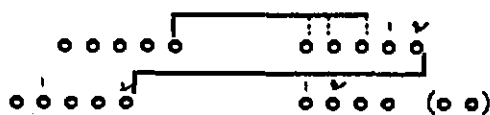
ตัวอย่าง

คาราระยับห้อง	เวहन
แพ้พระเนตรนิรมล	นึ่มน้อง
หากเนตรหล่นไปปน	อยู่กับ คาวฤา
จะสว่างทั่วห้อง	ฟากฟ้ากว่าคาว
	(โคลงนิราศประดองยุทธ, ๒๕๕)

๒) โคลงสามสุภาพ มีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์เพียงเรื่องเดียวเท่านั้นที่ประพันธ์ด้วยโคลงสามสุภาพ คือ ลิลิตพาลัย พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยประพันธ์ร่วมกับโคลงสี่สุภาพ โคลงสองสุภาพ และร่ายสุภาพ

ลักษณะบังคับการประพันธ์ของโคลงสามสุภาพ บทหนึ่งกำหนดให้มี ๔ บาท บาทที่ ๑,๒,๓ มีวรรคละ ๕ คำ วรรคที่ ๔ มี ๔ คำ เคิมสร้อยในวรรคสุดท้ายได้อีก ๒ คำ สัมผัสบังคับได้แก่ คำที่ ๕ วรรคที่ ๑ ต้องสัมผัสกับคำที่ ๑ หรือที่ ๒ หรือที่ ๓ ของวรรคที่ ๒ และคำที่ ๕ วรรคที่ ๒ ต้องสัมผัสกับคำที่ ๕ ในวรรคที่ ๓ การแต่งเข้าลิลิตกระทำเช่นเดียวกับโคลงสองสุภาพ ดังเช่น

แผนผัง

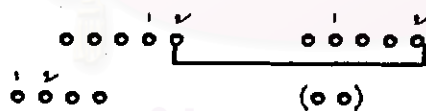
ตัวอย่าง

วันรุ่งขึ้นเวลา	นาฬิกา ตามเศษเช้า
พระเสด็จขบวนรถเข้า	เขตคั่นปราการ
ทุกสถานราชการเสด็จ	ทอดพระเนตรเสด็จไปเช้า
ราชรถประทับวิมาน	ริบรันคินสถาน (ลิลิตพาลัย, ๗๑)

๓) โคลงสองสุภาพ นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ที่ประพันธ์ด้วยโคลงสองสุภาพมีเพียงเรื่องเดียว คือ ลิลิตพาลัย พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแต่งร่วมกับโคลงสี่สุภาพ โคลงสามสุภาพ และร่ายสุภาพ

ลักษณะบังคับการประพันธ์ของโคลงสองสุภาพ บทหนึ่งมี ๓ วรรค วรรคที่ ๑ และที่ ๒ มีวรรคละ ๕ คำ วรรคที่ ๓ มี ๔ คำ ท้ายบทอาจมีคำสร้อยได้ ๒ คำ สัมผัสบังคับได้แก่ คำที่ ๕ ของวรรคที่ ๑ ส่งไปยังคำที่ ๕ ของวรรคที่ ๒ ถ้าแต่งให้เข้าลิลิต ต้องให้คำสุดท้ายของบทที่มาข้างหน้า ส่งไปยังคำที่ ๑ หรือคำที่ ๒ หรือ ๓ ของวรรคที่ ๑ ของบทถัดไปทุก ๆ บท ดังเช่น

แผนผัง

ตัวอย่าง

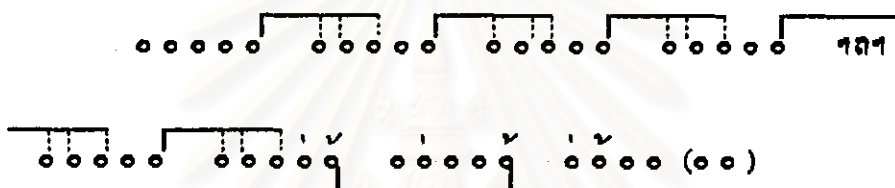
จอมธานีท่านได้	ทรงคำริชั๊กให้
หน่อไต้เห็นเมือง	หัวนา
พระเรื่องฤทธิ์ทั่วคำว	อนุญาตให้หน่อท้าว
เสด็จเบื่องเมืองพา	ยัพเทอญ (ลิลิตพาลัย, ๑๒)

๔) ร่ายสุภาพ นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ประพันธ์ด้วยร่ายสุภาพมีจำนวน ๔ เรื่อง ได้แก่ นิราศนรินทร์ โคลงนิราศพระยาตรัง โคลงนิราศพระประชม โคลงนิราศกรุงเก่า โคลงนิราศเวียงจันทร์ โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี

โคลงนิราศพะเนียด และถิลิตพายัพ โดยนิราศรัตนโกสินทร์ดังกล่าวจะใช้ร้อยสุภาพในบทนำของเรื่องเพื่อเป็นบทประณามพจน์

ลักษณะบังคับการประพันธ์ของร้อยสุภาพ ประกอบด้วยคำประพันธ์เป็นวรรค ๆ ละ ๕ คำ จะมีกี่วรรคก็ได้ มีสัมผัสบังคับ คือ คำสุดท้ายของวรรคหน้าส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ ของวรรคถัดไป ร้อยแต่ละบทจะต้องจบลงด้วยโคลงสองสุภาพทั้งบท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แผนผัง

ตัวอย่าง

ศรีศรีสวัสดิมงคล วัฒนเมืองสยาม งามเงื่อนเกือกพิศฟ้า จรรโลง
 หล้าเลื่องชม ปานสวยมถวนารด . . . ประชาราษฎรตำราญ มวณุมหุรการเกริก
 ไกร ไชยไชยขรเลื่องหล้า ยศยังยศเข้าฟ้า เพื่องให้ไฉนเทียม ท่านแสร
 (โคลงนิราศกรุงเก่า,๑)

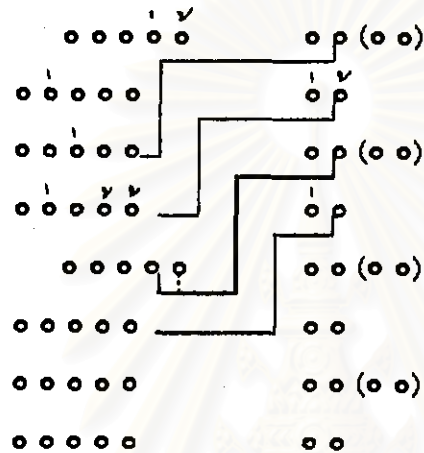
๓.๒.๑.๒ นิราศคำโคลงที่แต่งด้วยโคลงคั่น นิราศในกลุ่มนี้อจะประกอบไปด้วยโคลงสี่คั่น และร้อยคั่น ดังต่อไปนี้

๑) โคลงสี่คั่น มีนิราศเพียงเรื่องเดียวเท่านั้นที่ประพันธ์ด้วยโคลงคั่น คือ โคลงคั่นนิราศตามเตด็จทัพล้านน้าน้อยของพระยาตรัง โดยประกอบด้วยโคลงคั่นบาททฤญชร และปรากฏโคลงคั่นวิวิธมาติปนอยู่เล็กน้อยในตอนท้าย

ลักษณะบังคับการประพันธ์ของโคลงคั่นบาททฤญชร มีจำนวนคำใกล้เคียงกับโคลงสี่สุภาพ ยกเว้นวรรคสุดท้ายมีเพียง ๒ คำ มีบังคับตำแหน่งคำเอก ๑ แห่ง คำโท ๔ แห่ง แต่มีตำแหน่งต่างกับโคลงสี่สุภาพ (ดูตามแผนผัง) โคลงคั่นบาททฤญชร มีสัมผัส ๔ คู่ ในช่วง ๒ บท คือ จากคำสุดท้ายบาทที่ ๑ (คำที่ ๑) ส่งสัมผัสไปยังท้ายวรรคหน้าบาทที่ ๑ จากคำสุดท้ายของบาทที่ ๒ ไปยังคำสุดท้ายของวรรคหน้าบาทที่ ๔ จาก

คำสุดท้ายของบาทที่ ๓ ไปยังคำที่ ๔ ของวรรคหน้าบาทที่ ๑ ในโคลงบทต่อไป แต่ในกรณี
ที่คำเอกสถับที่กับคำโท สัมผัสก็จะส่งไปยังคำที่ ๕ ของวรรคหน้าบาทที่ ๑ แทน และจาก
คำสุดท้ายของบาทที่ ๔ ไปยังคำสุดท้ายของวรรคหน้าบาทที่ ๒ ในโคลงบทต่อไป ดัง
ตัวอย่าง

แผนผัง

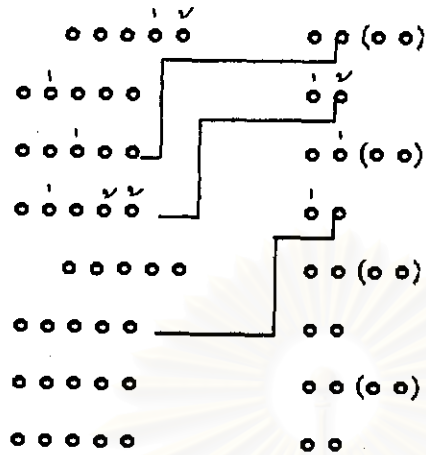
ตัวอย่าง

ห้องธารารบรินเหรียญ	โรยทราย
ลาดเลื่อนศิลาลง	พ่างพิน
เขื่อนขันธ์คั่นคูราย	เรียงเรียบ
แลหลังชลไหลตื้น	แต่งสินธุ์
พระแท่นทิพย์เทียบห้อง	ธารไหล
คูงแท่นกัมพลอินทร์	อาสน์แก้ว
เรื่องรุกข์พฤกษาไทร	ตระล่าง
เลกษณ์ครปาริกแพรว	เพริศดา

(โคลงคั่นนิราศตามเสด็จทัพถ้ำน้ำน้อยฯ ,๕๔)

โคลงคั่นวิวิธมาลีกำหนดคณะ ตำแหน่งและจำนวนคำเอก
คำโท และลักษณะที่จะทำให้ไพเราะเช่นเดียวกับโคลงคั่นบาทกฤษร แต่แตกต่างกันตรง
โคลงคั่นวิวิธมาลีไม่มีสัมผัสจากคำสุดท้าย ของบาทที่ ๓ ในบทที่นำมาก่อน ซึ่งจะส่งไป
สัมผัสกับคำที่ ๔ หรือคำที่ ๕ ของบาทแรกของบทที่ตามมา ดังตัวอย่าง

แผนผัง

ตัวอย่าง

รอนรอนมูลเมฆเงื่อม	เงาถลัว
แสงรเคียรสุริยคณา	กล่าวกล้า
กิริณีขรหิงรัว	รวนพวก
โพนประพาศน้ำหญา	หย่อมเขี้ยว
น้อยน้อยถลันห้องวัง	วงโหลง
สาวสกะเพรียวเพรียว	เพริศศคึ่ง
พดัดแม่ระเสริดโสรง	สวนโยค
จบกถีนฟ้าคงวงพชึ่ง	พถ่านเสียง

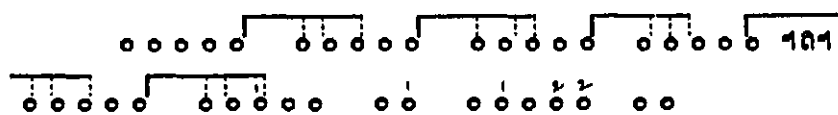
(โคลงคั่นตามเสด็จทัพถ่าน้ำน้อย, ๘๒)

๒) ร่ายคั่น มีนิราศรัตนโกสินทร์เพียงเรื่องเดียวเท่านั้นที่
ประพันธ์ด้วยร่ายคั่น คือ โคลงคั่นนิราศตามเสด็จทัพถ่าน้ำน้อย ของพระยาคลัง

ลักษณะบังคับการประพันธ์ คำในวรรคหนึ่ง ๆ มักใช้ ๕ คำ
อย่างร่ายสุภาพโดยมาก แต่ข้อบังคับจะน้อยหรือมากกว่า ๕ คำก็ได้ และร่ายแต่ละบทต้อง
จบด้วยบาทที่ ๓ และที่ ๔ ของโคลงสี่คั่น สัมผัสบังคับเหมือนร่ายสุภาพ ดังเช่น

* ในตำราหลักภาษาไทย ของ กำชัย ทองหล่อ อธิบายไว้ว่า ร่ายคั่น วรรคหนึ่งจะใช้คำตั้งแต่ ๒
ถึง ๗ คำ

แผนผัง

ตัวอย่าง

ศรีสิทธิอิศรภาพ บุญอบอาบชาบรณิศล สกลภักดีคารมณั ชมชื่น
 ตีนกฤษดาการ บ้านนอกหล้าฟ้าหกแห่ง แข่งอริวีรูปูชรรวมิก ...ปรนแผนภพนพ
 รัตนราชธานี ศรีอุทยชยคแมนมิ่ง สวรรค์เฮย กรุงกระเดื่องเศษให้ห้าว ท้วบจร
 (โคลงคั่นนิราศคามเสด็จทัพดำน่าน้อย,๑๘)

โคลงคั่นนิราศคามเสด็จทัพดำน่าน้อย นอกจากใช้ร้อยเป็นบท
 ประฉามพจน์ในส่วนนำแล้ว ยังมีร้อยแทรกในตัวของอีก ๒ บทด้วย ดังเช่น

แวงวังเรียงเคียงข้าวสาร หาญในนอกหอกคอคำ นำเสด็จแห่
 แคน้ละครม สมศักดิ์นามงามอันอัน แมนวางไหนไปได้คล่อง ว่องเศิก
 เสริฐเกิดกอบบุญ...

(โคลงคั่นนิราศคามเสด็จดำน่าน้อย,๑๕)

ร้อยในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ก็จะดำเนินตาม
 ลักษณะบังคับคำประพันธ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นยังนิยมตกแต่งร้อยให้ไพเราะด้วย
 การเล่นสัมผัสพยัญชนะโดยทั่วไป ดังเช่น

ศรีสิทธิพิศาดภพ เลอหล้าตีปดัมสวรรค จรรโลงโลกกว้างร้าง แผน
 แมนฝ้างเมืองเมรุ ศรีอุชเอนทร์เยี่ยมฟ้า แจกแสงจ้าจัดจินทร์ เพ็ญรพิพรรณ
 ผ่องคำว บูณหาญห้าวแหนบาท สระทุกขรามัญรอนเทียน...

(นิราศนรินทร์,๑๑๒)

ศรีศรีศุกสัตว์ศักดิ์ พิพัฒน์ภูลเพิ่ม เหมเรื่องวังตฤณคิตาร จากสถานราช
 ธานี โดยพระอุปติผ่านเกล้า เจ้าจอมภพเสด็จศล ค้าวกาญจนบุรี คามพิถิ
 ตถถมารค จากจวบกลับคืนกรุง ผดุงอุชโยศหล้า...

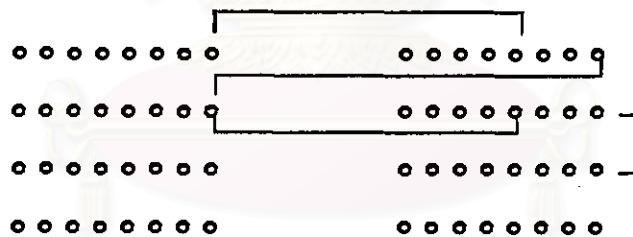
(โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี,๑๘๔)

๓.๒.๒ นิราศคำกลอน

นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๖) ส่วนใหญ่เป็นนิราศคำกลอน มีจำนวน ๓๘ เรื่อง แต่งด้วยกลอนสุภาพ สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ

๑) ลักษณะที่ ๑ บทหนึ่งมี ๒ คำกลอน หนึ่งคำกลอนมี ๒ วรรค วรรคหนึ่งมีคำ ๑-๘ คำ วรรคทั้ง ๔ เรียกว่า ศัพท์ รับ รอง ส่ง มีสัมผัสบังคับระหว่างวรรค คือ คำสุดท้ายของวรรคหน้า (วรรคศัพท์ และวรรครอง) ส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๑ ถึงคำที่ ๕ ของวรรคหลัง (วรรครับ และวรรคส่ง) และคำสุดท้ายของวรรครับส่งไปที่คำสุดท้ายของวรรครอง มีสัมผัสระหว่างบทจากคำสุดท้ายของวรรคส่งของบทที่นำมาข้างหน้าไปยังคำสุดท้ายของวรรครับของบทถัดไป กลอนสุภาพจะแต่งขึ้นต้นเรื่องด้วยวรรคศัพท์ก่อนเสมอ และจะแต่งยาวเท่าไรก็ได้ อาจะลงท้ายด้วยคำว่า "เออ" หรือไม่ก็ได้ เช่น นิราศเขาลูกช้าง นิราศนครวัดคำกลอน นิราศเกาะจาน ดังตัวอย่าง

แผนผัง

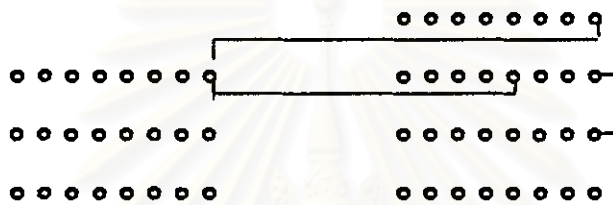
ตัวอย่าง

ปางนิราศคดาคถาคนิราศร้าง ไปแรมทางห่างโคมประโลมขวัญ
ลงนาวาเมื่อเวลาจะสายฉมพร หอตะวันเสี้ยวลับอันภษา
.....
คลบุรีศรีอยุธยาเฉลิม ให้พูนเพิ่มประคิพัทธมนต์สถา
สู่สถานเกษสำราญเหมือนก่อนมา เป็นจบเสร็จเบิกกระอาเกาะจานอย
(นิราศเกาะจาน, ๒๑๖, ๓๓๖)

* ทำชัย ทองหล่อ ได้อธิบายไว้ว่า กลอนมีสัมผัสบังคับระหว่างวรรค คือ จากคำสุดท้ายของวรรคหน้า (วรรคศัพท์ และวรรครอง) ส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๑ และคำที่ ๕ ของวรรคหลัง (วรรครับ และวรรคส่ง)

๒) ลักษณะที่ ๒ นิราศคำกลอนที่ขึ้นต้นเรื่องด้วยวรรครับ หรือ วรรคที่สองของบาทเอก ซึ่งต่างกับกลอนสุภาพทั่วไป แต่มีสัมผัสเหมือนกลอนสุภาพ โดยที่ คำขึ้นต้นวรรครับนั้นอาจใช้คำว่า "นิราศ" หรือไม่ใช้ก็ได้ และจะแต่งจำนวนบทเท่าไรก็ได้ โดยคำสุดท้ายของนิราศต้องลงด้วย "เอ๋ย" เช่น นิราศมะเหลเถไถ นิราศเมืองตราด นิราศ สุพรรณคำกลอน นิราศยี่สาร นิราศภูเขาทอง นิราศพระประธม ฯลฯ ดังตัวอย่าง

แผนผัง

ตัวอย่าง

	<u>นิราศ</u> ร้างห่างไกลอดาลัยสมร
ไปกรุงเก่าเสร้างราให้อาวรณ์	จะจำจรจากงามเมื่อยามเย็น
.....
เห็นใครคือผู้มีไฉ่และไฉ่บัน	เฝ้ายกคนข่มเขายิ้มเข้าหยัน
ไม่บัคสิที่ท่านได้เห็น ไรฟัน	ทำเช่นนั้นชูขึ้นอยู่ <u>เอ๋ย</u>
	(นิราศทวาราวดี, ๕๓, ๑๓๓)

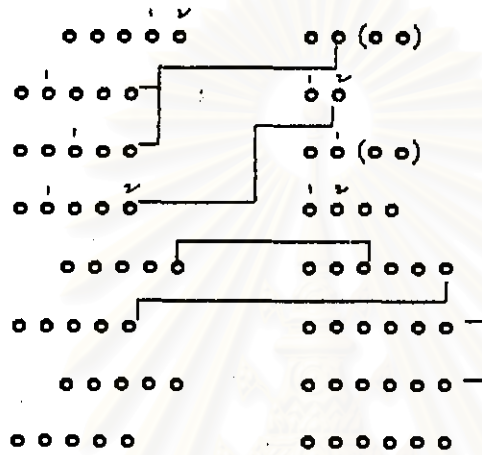
	ไฉ่สังเวชวาสนานิจจาเอ๋ย
จะมีคูมิไฉ่อยู่ประคองเซย	ต้องละเลยดวงใจไว้ไกลตา
.....
นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก	เหมือนขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย
อย่าหมองหมองช่องบัคค้อาลัย	ให้ชื่นใจเหมือนแต่หลังมิ่ง <u>เอ๋ย</u>
	(นิราศเมืองแกลง, ๔๑)

๓.๒.๓ ภาพเห่เรือ

นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ที่ประพันธ์ด้วยภาพเห่เรือ มีจำนวน ๔ เรื่อง ได้แก่ ภาพเห่เรือพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ภาพเห่เรือพระราช

นิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว' ภาพยนตร์พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว' ลักษณะบังคับคำประพันธ์ประเภทภาพยนตร์ให้เรือได้กล่าวถึงไว้อย่างละเอียดแล้วในบทที่ ๒' ดังเช่น

แผนผัง

๑๓๑

ตัวอย่าง

สี่ซังซังชื่อแล้ว	อย่าซัง
อย่าโกรธพี่จริงจัง	จิดซ้อง
ควโกลจิดก็ย้ง	เนาแนบ
เสนห์สนิทก้อง	นิงไอ้อาตุร
สี่ซังซังแค่ชื่อ	เกาะนั้ณฤจะซังใคร
ขอแต่แม่ควงใจ	อย่าซังซังพี่จริงจัง
ควโกลใจพี่อยู่	เป็นคู่น้องครองยืนย้ง
ห่างเข้าเฝ้าถหลัง	คั้งใจคิมิตรสมาน

๑๓๑

(ภาพยนตร์เรือพระมงกุฎเกล้าฯ, ๕๓)

ข้อสังเกตบางประการในการแต่งภาพไหเรือ

ภาพไหเรือในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๖) คำนึง รอยแนวการแต่งตามภาพไหเรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรหลายเรื่องเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน รูปแบบของภาพไหเรือมีลักษณะดังนี้ คือ ขึ้นคันด้วยโคลง ๑ บท ตามด้วยภาพยานี ๑๑ จำนวนกี่บทก็ได้โดยแต่งขยายเนื้อความในโคลงจนสิ้นเนื้อความที่จะพรรณนา เมื่อขึ้นความ ใหม่ก็แต่งโคลงนำให้อีก ๑ บท คังนั้นไปเรื่อย ๆ คังตัวอย่าง

เรือมร่ารำลิกนื่อง	นวลสมร แม่เฮย
เคยกระกองบังอร	อุ้นเนื้อ
ยดเหล่าทิดากร	กกกู่ เคียงแธ
นิกเมื่อยามกอดเคื่อ	เกศแก้วกับกร
เรือมร่าคร่ำครวญคราง	โดยแถวทางห้องเถื่อนพนม
ปีกม่าน่าเชยชม	แซ่เสียงซร้องร้องอิงอด
โนรีสีปานชาด	งามประหลาดค่น่าฟังยด
เหมือนนุชนฤมล	ห่อสีสวาดบาดคาชาย

(ภาพไหเรือพระจุลจอมเกล้าฯ, ๒๕)

เนื้อหาในภาพไหเรือสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงคำนึงรอยตามลักษณะเนื้อหา จากภาพไหเรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรที่น่าลักษณะของวรรณคดีนิราศมาใช้เป็นเนื้อหาในการ สร้างสรรค์ภาพไหเรือ โดยกวีจะพรรณนาถึงสิ่งต่าง ๆ ร่วมไปกับการคร่ำครวญถึงการต้อง เดินทางพลัดพรากนางอันเป็นที่รักด้วย คังตัวอย่าง

ฝูงปลาตาคามห้อง	ทะเลหลวง
ดูชาติมิศยาปวง	กู่เกล้า
ยิ่งคูยิ่งโทมทรวง	แสนโศก
ไอ้คะนึ่งถึงเจ้า	จิตร่ำแห่วถวิล
ฝูงปลาตาคาคาม	ว้ายเกลื่อนกลาดทะเลหลวง
ดูชาติมิศยาปวง	เคียงกู่เกล้าเข้ายวนเซย
ยิ่งแลชะเง้อพิศ	ยิ่งเศร้าจิตนิจจาเอ๋ย
ราวปลามาแสรังเขย	ให้เรือมเศร้าเหงาวิญญา

ปลาหูชื้อชว่น หวนคำนึ่งถึงเกหา
 คำนึ่งถึงแก้วตา พญน้อยผู้กลอยใจ

๑๓๑

(กาพย์เห่เรือพระมงกุฎเกล้าฯ, ๔๒)

กาพย์เห่เรือในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงพรรณาน้ำดอกไม้เป็นระบบระเบียบ
 เหมือนดังเช่นในกาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยกวีจะแบ่งเนื้อหาที่จะกล่าวถึงเป็นหมู่
 เหล่า และกล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ในแต่ละชนิดเป็นจำนวนมาก กาพย์เห่เรือในสมัยรัตนโกสินทร์
 หลายเรื่องยังคงแบ่งกลุ่มการพรรณาน้ำดอกไม้เกี่ยวกับเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เช่น ชมกระบวน
 เรือ ชมนก ชมไม้ ชมปลา ดังตัวอย่าง

แสนฉวีลหวันหวันคล้าย	วนิดา
พลาจระเมียรพฤษภา	ช่อช้อย
เรียงรุ่งรูกศกา	คอกคก
ไปบต่างโศกสร้อย	สุคว้างอาตุร
เฉอปรางเปรียบปรางเจ้า	หอมรสเร้ารินรวยริน
สลัดไคโยยพิน	สลัดไคให้อาวรณ
สะท้อนสะท้อนทรวง	ทุกบระลวงแทบม้วยมรณ
กระหุ่มคังหุ่มกร	คือกร่าคร่าครวญศัลย์
สุกรมไปกรมสุข	กรมแต่ทุกข์ทุกวิวัน
คันโศกเหมือนเรียมศัลย์	โศกสะอื้นกลืนน้ำตา

(กาพย์เห่เรือพระจุลจอมเกล้าฯ, ๓๑)

ในการพิจารณาถึงรูปแบบคำประพันธ์ กาพย์เห่เรือถือเป็นรูปแบบที่เจ้าฟ้า
 ธรรมธิเบศรทรงเป็นผู้ริเริ่มสร้างสรรค์ขึ้น และพบว่ามิควินสมัยรัตนโกสินทร์นิยมปฏิบัติสืบ
 ทอดเรื่อยมาจนถึงทุกวันนี้

๓.๓ วัตถุประสงค์

นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีวัตถุประสงค์ในการประพันธ์ แบ่งเป็น ๖ ประการ ดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ เพื่อใช้เวลาว่างขณะเดินทางไกลให้เป็นທີ່เพลิดเพลินใจ วัตถุประสงค์ข้อนี้เป็นบ่อเกิดแห่งวรรณคดีนิราศ แม้กวีสมัยอยุธยาจะไม่นิยมกล่าวไว้เป็นถ้อยคำที่ชัดเจนก็ตาม แต่จากการพิจารณาลักษณะการเดินทางที่ปรากฏในนิราศแล้ว ในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่จะเดินทางด้วยเรือ หรือ เดินเท้า อันเป็นวิธีการเดินทางในลักษณะเดียวกันกับการเดินทางของกวีในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ แต่อาจจะมีความแตกต่างไปตามระยะทางที่ไกลขึ้น สถานที่แปลกไปกว่าเดิม การเดินทางในลักษณะนี้ต้องใช้ระยะเวลาในการเดินทางหลายวัน รวมทั้งได้พบเห็นสิ่งแปลกตามากขึ้น จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้กวีใช้เวลาและโอกาสอันเหมาะสมประพันธ์ผลงานขึ้น เพื่อสร้างความเพลิดเพลินใจในระหว่างการเดินทางไกล ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

เป็นจดหมายรายเรื่องที่เคื่องเข็ญ เห็นสิ่งไรในจังหวัดอยุธยา	ไปเที่ยวเล่นลายแทงแสวงหา ได้จดมาเหมือนหนึ่งมีแผนที่ไว้ (นิราศวัดเจ้าฟ้า, ๑๕๑)
---	---

ข้าพเจ้าผู้แสดงแต่งนิราศ ด้วยจากเรือนไปกับนายนั้นหลายวัน ฉันทรงเล่นพอลายกลายวิโยค ฉันทมิใช่ตัวเฒ่าผู้เฒ่า	มิใช่ปราชญ์ปรีชาปัญญาอัน แสนกระตือรือร้นในป่าพนาลี เพราะแสนโศกคิดถึงบ้านสถานที่ ข้าเข้านี้ยังเขาเบาราคา (นิราศเขาลูกช้าง, ๑๔๘)
--	--

๓.๓.๒ เพื่อระบายอารมณ์ความรู้สึกของกวี นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงดำเนินรอยตามวรรณคดีนิราศในยุคต้นที่นิยมถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกโศกเศร้าอันเนื่องจากการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รักออกมาในการสร้างงาน จนกลายเป็นแกนสำคัญของเรื่อง เช่น นิราศนรินทร์ นิราศถลาง โคลงนิราศพระพิพิธสาลี โคลงนิราศวัดรวก ฯลฯ ดังเช่น

รำปางพิโยงเนื้อ	นางลักษณ์ แม่เอย
บเรียมเรียมแรมรักษ์	ห่างห้อง
กำโบลแนบแนมภักคร	ทูลทวศ
กำครคณสนสวาคีน้อง	แนบไว้กับทรวง

(นิราศพระพิพิธสถลี, ๑๒๑)

ถ่วงเนินพนักนั้น	มานาน
กำตรคกำตรวฤตาร	ตั้งเต้
สุโนทเสนาะพนานค	แนวพฤกษ
หวนสวาคีสังเวชแท้	ทูกษ์ท้อทนมกรรม

(โคลงนิราศวัชรวก, ๔๑)

วรรณคดีนิราศสมัยอยุธยาส่วนใหญ่จะพรรณนาความเศร้าโศก อาลัยรัก อันเนื่องจากการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก ส่วนนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ถึงแม้จะดำเนินรอยตามพื้นฐานอารมณ์ดังกล่าวแล้ว หากแต่นิราศบางเรื่องก็เปลี่ยนแปลงจากลักษณะเดิม คือ มิได้เป็นความทุกข์อันเนื่องจากการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รักดังเช่นนิราศสมัยอยุธยาตอนต้น แต่เป็นอารมณ์เศร้าโศกที่เกิดจากการพลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รักอื่น ๆ ซึ่งมีชู้คู่ครอง เช่น การคร่ำครวญอาลัยอาวรณ์ถึงพระมหากษัตริย์ที่สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ในนิราศภูเขาทอง และนิราศวังบางยี่ขัน ดังตัวอย่าง

ถึงหน้าวังคังหนึ่งใจจะขาด	คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
ไธผ่านเกล้าเข้าประคองของสุนทร	แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น

(นิราศภูเขาทอง, ๑๕๑)

ตั้งแต่หมดพระวสันต์สวรรคค	เฝ้ารันทศทุกทิวานิจาเฮย
ไม่สร้างเลื่อมสิ่งเศร้าเบาเสวย	เมื่อไรเลยจึงจะสร้างสว่างทรวง

(นิราศวังบางยี่ขัน, ๑๔)

นอกจากนั้นวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์บางเรื่อง กวีจะแสดงถึงอารมณ์เศร้าโศกอันเนื่องมาจากความทุกข์ของตัวกวีที่ชีวิตประสบกับความทุกข์ยากต่าง ๆ เช่น การได้รับคำสั่งบากจากน้ำท่วม ความทุกข์ยากของชีวิตที่ต้องคกยับ ดังปรากฏใน นิราศเมืองคราศ นิราศมหาวาริปีมะเส็ง ดังตัวอย่าง

นิราศร้างห่างสูญต้องทุกข์ท้อ แทบจะดับชีพกายวายสังขาร
กรรมวิบากขัณฑ์สนจนปัญญา หมกข้าวปลาคราวนี้ไม่มีกิน
(นิราศมหาวารีย์ปีมะเส็ง, ๑๓)

เพราะจากเมืองต้องเคืองแค้นแสนเคียดร้อน ไม่เป็นกินเป็นนอนร้อนทุกค้ำ
มาลำบากยากลำบากสิ้นสิ้นประมาณ ต้องทนทานระทมทุกข์ไม่สุขใจ
(นิราศเมืองตราด, ๒๖)

ข้อสังเกตเรื่องวัตถุประสงค์เพื่อระบายอารมณ์ความรู้สึกของกวี

การระบายอารมณ์ความรู้สึกในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และบทเห่ชมกระบวนเรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ไม่ได้เน้นการคร่ำครวญอาลัยรัก โดยพระองค์ได้ปรับเปลี่ยนจากอารมณ์โศกเศร้า มาใช้อารมณ์อื่น ๆ ที่หลากหลายมากยิ่งขึ้นเข้ามาแทนที่ เช่น เพลิดเพลิน รื่นรมย์ ตื่นเต้น สนุกสนาน การระบายอารมณ์ในลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอีกครั้งในนิราศรัตนโกสินทร์ในลักษณะที่กว้างขวางกว่าเดิม ดังจะพบใน นิราศดั่งเกี้ยว นิราศนครวัดค่ากถอน นิราศเกาะแก้วกาลกัศดา นิราศลอนคอน โคลงนิราศสุพรรณ ฯลฯ ดังตัวอย่าง

ถึงประทับกับกำป็นสำราญรื่น ก็แช่มชื่นชกชวนกันสรรวเส
แสนสุขขาอารมณ์สมคน บ้างฮาเฮพูดเล่นเจรจา
(นิราศลอนคอน, ๑๑๑)

พวกเราเฮฮาตั้งวิ่งฝรั่งพู่ บางคนรู้เดินรำทำประจาน
บ้างหัวเราะเยาะเข้าพวกชาวเมือง นึกโกรธเคืองเมินหน้าไม่ว่าขาน
ชาวเมืองเสียเงินยับยั้งประมาณ สนุกสนานที่สุดเมื่อครุชไทย
(นิราศหนองคาย, ๒๑๔)

๓.๓.๓ เพื่อแสดงความสามารถในเชิงการประพันธ์ วรรณคดีทุกประเภท
นับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กวีได้สร้างสรรค์ขึ้นมาโดยมีวัตถุประสงค์ข้อนี้
เป็นส่วนสำคัญ ซึ่งจะพิจารณาได้จากความตั้งใจ และประณีตบรรจงในการสร้างงานของกวี
วรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏแนวทางดังกล่าวโดยจะสังเกตได้จากการเลือกใช้คำ

การเล่นกลบทต่าง ๆ การใช้โวหาร และการความเปรียบ ฯลฯ ดังเช่น นิราศมะเหลเถไถ
นิราศสรรวมครวญ นิราศยี่สาร โคลงนิราศพระประชม ดังตัวอย่าง

วนเทวศเหตุค่านิ่งถึงสมร	สมรถึงปัจจุจรจะเหหน
จะเหหนเวใจให้ทุกบท	ทนทุกขเรียบเปี่ยมพินจะทนทาน
ทานทนเพราะที่นร้างสวาสดี	สวาสดีร้างห่างนาฎไปอิสาร
อิสารไปไกลนื่องปองมานาน	นานมานักมักเหนการจะเรรวน

(นิราศยี่สาร, ๒๓๒)

โหมงเมียงแม่ม่วงไม้	มองเมียบ
ยางเหยียบขยอคยางเหยียบ	ยาดรเอื้อง
คลั่งโคลงคล่ำคล้าเกลือบ	คลอกล่อ
แอ่นแอ่นอกแอบเอื้อง	ออกเอื้องอิงอล

(โคลงนิราศพระประชม, ๓๕)

นอกจากนั้นแล้วกวียังมักจะกล่าวไว้ทำเรื่องเป็นบทอัครวิพากษ์ที่แสดงถึง
ความภาคภูมิใจ กล่าวชื่นชมในผลงานของตน ในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ก็ปรากฏลักษณะ
ดังกล่าวนี้ เช่น โคลงนิราศพระยาครัง นิราศสรรวมครวญ นิราศพระมะเหลเถไถ นิราศ
นรินทร์ โคลงนิราศพระประชม ฯลฯ ดังตัวอย่าง

นรินทร์นเรศให้	บริบาล
นิพนธ์พนธ์พิศดารญาณ	ยศไว้
กวีโวหาร	นายหนุ่ม
ควรแก่ปราชญ์ใดได้	อ่านแล้วเอิบรย

(นิราศนรินทร์, ๑๕๘)

กรมวงมาสนิจผู้	ปรีชา เชี่ยวแเส
เรียบจรจบกถา	เพราะพร้อม
เนืองเนกคณเมฆา	ทุกทั่ว อ่านเอ
ควรจักขอยศชรัอง	แซร์ขึ้นสรรเสริญ

(โคลงนิราศพระประชม, ๑๑)

๓.๓.๔ เพื่อการบันทึก และการเสนอความคิดเห็น นีราศสมัยรัตนโกสินทร์ บางส่วนยังเน้นการบันทึกสภาพการเดินทางร่วมกับการคร่ำครวญเช่นวรรณคดีนิราศในสมัย อยุธยา โดยเฉพาะในนิราศคำโคลง เช่น โคลงนิราศพระเนียด โคลงนิราศละโว้เชิงเทรา โคลง นิราศพระประชม นีราศพระบาท โคลงนิราศกรุงเก่า นีราศเดือน ฯลฯ ดังตัวอย่าง

ตลาดแก้วคิดแก้วเจก	วชิรฉาย
ตลาดแม่ครร ไถหลาย	หล่างมือ
แสนวาวบัว ไชยชาย	ชมเพรียก
ไอ้สะอาคนาคนวยซ้อ	ตลาดถ้ำมา
	(โคลงนิราศกรุงเก่า,๑๓)

ถึงเดือนสี่ปีศจะครุขใหม่	ยังไม่ได้บุษมาภูที่ปรารถนา
ฟังเสียงปิ่นยืนยัคอัคคะนา	รอบมหานักเรศนิเวศน์วัง
	(นิราศเดือน,๖๘๘)

ข้อสังเกตเรื่องวัตถุประสงค์เพื่อการบันทึก

วรรณคดีนิราศหลายเรื่องในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ดำเนินรอยตามกาพย์ห่อโคลง นิราศธารโศกของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ที่เริ่มมีการบันทึกโดยระบุวันเวลาอย่างละเอียดในการ กล่าวถึงสถานการณ์ต่าง ๆ ซึ่งได้กระทำไว้ อันเป็นจุดเริ่มต้นสู่การเป็นจดหมายเหตุประจำวัน หรือบันทึกประจำวัน ดังปรากฏในวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น

พอวันศุกร์เดือนเจ็ดขึ้นเก้าค่ำ	เห็นปากน้ำชวากุ้งเข้ากรุงศรี
ห้าโมงเช้ามีเศษเจ็ดนาทึ	ก็ถึงที่ทอดพลันนอกสันดอน
	(นิราศลอนดอน,๑๒๖)

ครั้น ณ เดือนห้าขึ้นสามค่ำ	เป็นวันกำหนดฤกษ์เลิกพหล
พระยาวิจิตรวงศ์ไม่่วงวน	ก็กรีพหลมาคหมายหนองคายพลัน
	(นิราศหนองคาย,๒๐๗)

นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่คำเป็นรอยคามาบรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้า
 ธรรมธิเบศร โดยจะเน้นการบันทึกอย่างชัดเจนมากขึ้น มีทั้งการบรรยายสภาพที่เห็นระหว่าง
 การเดินทาง ประวัติ ดำเนิน เรื่องราวต่าง ๆ ข้อคิดและรายละเอียด ประชญา ประเพณี
 วัฒนธรรม ฯลฯ นิราศประเภทนี้มุ่งที่จะจดบันทึกเป็นสำคัญ เช่นใน นิราศนครวัด
 ค่ำกลอน นิราศเกาะแก้วกัลกัศคา นิราศหนองคาย นิราศพระแท่นดงรัง (ตามฉรภักดิ์)
 นิราศระยะทางจันทบุรีถึงกรุงเทพฯ ลิตติพิชัย นิราศนาขคาบ นิราศลอนคอน นิราศ
 ยี่สาร ฯลฯ ดังตัวอย่าง

แจวทวนน้ำรำล่องถึงคลองหลอด	ไม่เหนงลุดคอยู่ที่ไหนอย่างไรหนา
คลองนี้ขุดครั้งคราวเจ้าพารา	คือพระยาดากันชนบุรี
ได้ขุดไว้ฝ้ายในพระนคร	แต่ก่อน ๆ คำพ้องคลองโรงสี
สีไม่มีที่นั่นทุกวันนี้	ก่อนโรงสีอยู่เชิงขานคะพานช้าง
	(นิราศยี่สาร, ๒๒๔)

ที่พระนางเธออยู่ดูร้อน	สโมสรรถาราญจิตรสถิตย์สถียร
นำพระถานแด่สถานศอาดเคียน	ศิลาเทียนลาดลิ้นในพื้นวัง
คำหนักนั้นยาววิสูงสี่ชั้น	เปนลคหล่นแขบคายไม่หลายหลัง
เห็นทวารบานปิดมิดกำบัง	ก็พักนั่งหยุดหย่อนผ่อนสำราญ
	(นิราศลอนคอน, ๖๑)

บรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีสิ่งที่ปรากฏขึ้นใหม่ กล่าวคือ นอกจาก
 กวีจะมีวัตถุประสงค์ในการมุ่งที่จะบันทึกสิ่งต่าง ๆ ที่พบเห็น กวียังตั้งใจสอดแทรกโลกทัศน์
 ข้อคิด และความคิดเห็น วิพากษ์วิจารณ์สังคมไว้ในนิราศนั้น ๆ ด้วย ดังปรากฏใน นิราศ
 มหาวาริปีมะเส็ง นิราศชมคดาดตำเพ็ง นิราศภูเขาทอง นิราศหนองคาย โกลงนิราศสุพรรณ
 ดังตัวอย่าง

สุนทรภูได้สอดแทรกข้อคิดเกี่ยวกับคุณและโทษของการใช้คำพูด

ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์	มีคนรักสรรเสริญอร่อยจิต
แม้บางพูดชั่วคำดาบทำลายมิตร	จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา
	(นิราศภูเขาทอง, ๑๕๕)

สุนทรภู่อื่นให้เห็นถึงพฤติกรรมอันไม่เหมาะสมของพระสงฆ์ซึ่งออกมาล้อมวง
เคาะตะกร้อ ตีไก่ กันอย่างสนุกสนานเหมือนบุคคลทั่วไป

อชุกกระกร้อพ้อ ไก่ตั้ง	ตีอัน
ผ้าพาดบาดเหล็กพ่น	เหน็บรัง
ไก่แพ้แร่บพัน	พิศอุบ ทูบเฮย
เข้าวัดคักเรือตั้ง	แต่งเหล่นเอนใจ
เสียดียรเสียดูบซ้ำ	เสียดศา
เสียดี่มีกระมลมา	โนคน้อม
เสียดายฝ่ายศาสนา	สัมนะ พระเฮย
เสียดำคานูพร้อม	เพราะรู้ดูเหน
	(โคลงนิราศสุพรรณ, ๒๘๘)

๓.๓.๕ เพื่อส่งสารแสดงความในใจไปให้นางอันเป็นที่รัก วรรณคดีนิราศใน
สมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องดำเนินรอยตามวรรณคดีนิราศในสมัยอยุธยาตอนต้น โดยมุ่งแสดง
ความในใจเพื่อมอบให้นางอันเป็นที่รัก ลักษณะดังกล่าวนี้พบว่ากรีกกล่าวไว้อย่างชัดเจนดัง
ปรากฏใน โคลงนิราศพระยาทรง นีราศนรินทร์ โคลงนิราศพระประหม่อม โคลงนิราศ
วัดรวก นีราศตลาดง ดังตัวอย่าง

รำพจน์พิลาปเพื่อ	เพียงเพียร ถวิลฤา
ลอบเสนห์พาเหียร	ห่อนได้
สมนุชเสนห์เจียร	จรจาก โฉนนา
รำส่งสุนทรไว้	เพื่อแจ้งจิตรสมร
	(โคลงนิราศวัดรวก, ๖๕)

สารนี้สายสวาสติเจ้า	จงสงวน ไว้แม่
แทนที่แทนถนอมองค์	แอบพริ่อง
ไปควรวแม่อย่าควรว	คำพี่ เพรงเลอ
เข้าคำเพื่อนห้องน้อง	ฉศรี
	(โคลงคั่นตามเสด็จทัพล้านน่าน้อย, ๔๔)

๓.๓.๖ เพื่อก่อให้เกิดความพึงพอใจแก่ผู้อ่าน นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งที่เน้นการถ่ายทอดอารมณ์เศร้าโศกจากการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หรือเนื้อความที่มุ่งเน้นการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่มีเนื้อหา และศิลปะการประพันธ์ เป็นสิ่งที่สร้างความพึงพอใจให้กับผู้อ่านทั้งสิ้น อันถือเป็นตามพันธกิจหลักของวรรณคดีโดยทั่วไป ดังเช่น

นางนวลจับแมงไม้	นางนวล
นวลนุชแนบเรียมควรร	คู่แค้น
เบญจวรรณจับวัลย์พวน	พันโอบ ไม้แม่
แล้ววัลย์กรแก้ว	กอดล้อมเอววัลย์
	(นิราศนรินทร์, ๑๔๑)

ตังเจียนเขียนเขียนชะเอือกอก	น้ำค้างคกหยดเหาะลงเพาะพอย
พฤษษาสูงขงขางตลิ่งลอย	คูชช้อยชื่นชุ่มชุ่มไบบ
	(นิราศเมืองแกลง, ๘๖)

ข้อสังเกตเรื่องวัตถุประสงค์เพื่อก่อให้เกิดความพึงพอใจแก่ผู้อ่าน

วรรณคดีนิราศรัตนโกสินทร์ได้ดำเนินรอยตามอย่างวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าชรรณีเบศร กล่าวคือ กวีตั้งใจสร้างสรรค์งานเพื่อก่อให้เกิดความพึงพอใจให้แก่ผู้ที่นำไปอ่าน ซึ่งอาจจะเป็นบุคคลใดก็ได้ โดยกวีมักจะระบุไว้ในท้ายเรื่องเสมอ เช่น สร้างสรรค์งานไว้ให้อ่านเล่น ประพันธ์ไว้ให้บุคคลจำนวนมากอ่าน หรือให้ลูกหลานอ่าน ดังปรากฏในนิราศรัตนโกสินทร์ เช่น นิราศดงเกี้ยว โคลงนิราศสุพรรณ นิราศอีสาน นิราศพระปดิวี นิราศพระแท่นดงรัง นิราศทวารวดี นิราศระยะทางจากจันทบุรีถึงกรุงเทพฯ นิราศชมตลาดท่าแพ็ง ดังตัวอย่าง

จึงจดหมายรายความตึงแค้น	ถิ่นประเทศแควทางกลางวิถี
ให้อ่านเล่นเป็นเรื่องเมืองพริบพริ	ผู้ใดมีคุณก็ได้ไปแทนคุณ
ไว้ให้ท่านทั้งหลายจะได้เห็น	พ้ออ่านเล่นทราบสิ้นที่กินแห่ง
ดังนามบอกครอกวิถีที่ชี้แจ้ง	ใช้จะแจ้งในจิตที่ปิดบัง
	(นิราศชมตลาดท่าแพ็ง, ๒๕)

เมื่อพิจารณาวัตถุประสงค์ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากจะมีวัตถุประสงค์อันมุ่งเน้นให้เป็นสารแสดงความรู้สึกอาลัยรักของกวีเมื่อต้องเดินทางไกลให้นางอันเป็นที่รักทราบเช่นนิราศสมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว ยังพบว่ามีการค้าเป็นรอยตามวัตถุประสงค์เช่นเดียวกับวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรประการอื่นด้วย คือ กวีมุ่งจะบันทึกสภาพที่พบเห็นในขณะที่เดินทาง โดยบรรยายสิ่งต่าง ๆ ร่วมกับการแสดงอารมณ์ความรู้สึก เศร้าโศก ตัดสินแง้มโต สนุกสนาน ตื่นเต้น รื่นรมย์ ฯลฯ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างความเพลิดเพลินใจให้กับผู้อ่านจำนวนมากเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังพบว่าในนิราศสมัยรัตนโกสินทร์มีสิ่งที่ปรากฏขึ้นใหม่ คือ มีการบันทึกสิ่งต่าง ๆ ที่พบเห็นมากขึ้น รวมทั้งกวีมักจะแสดงความรู้สึกนึกคิด วิพากษ์วิจารณ์สิ่งต่าง ๆ ที่พบเห็นไว้ด้วย

๓.๔ เนื้อหา

วรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีเนื้อหาที่น่าสนใจหลากหลายกัน ดังจะกล่าวต่อไป

๓.๔.๑ ประเภทของเนื้อหา

เมื่อพิจารณาลักษณะเนื้อหาของวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว สามารถแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม ดังนี้

๓.๔.๑.๑ นิราศที่มีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก นิราศประเภทนี้กวีมุ่งที่จะพรรณนาถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกอาลัยรักเมื่อต้องพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รักเป็นสำคัญ แบ่งเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๓.๔.๑.๑.๑ เนื้อหาที่เป็นเรื่องจริง ในเรื่องกวีมีการเดินทางพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หรือมิฉะนั้นนางเป็นฝ่ายจากไป ดังเช่น นิราศนรินทร์ โคลงนิราศพระยาตรัง โคลงนิราศหัวเวศุภักดีการกักดี โคลงนิราศหลวงนา โคลงนิราศเวียงจันทร์ โคลงนิราศพะเนียด นิราศดถาง ฯลฯ

๓.๔.๑.๑.๒ เนื้อหาที่เป็นเรื่องสมมติขึ้น กวีจะนำเรื่องราวการพลัดพรากของตัวละครเอกในวรรณคดีเก่ามาเป็นเค้าโครงในการคร่ำครวญ เช่น นิราศอิเหนา หรือกวีสร้างจินตนาการนางในนิราศขึ้น แต่ไม่มีนางอันเป็นที่รัก ดังเช่น โคลงนิราศกรุงเก่า นิราศปลิว นิราศภูเขาทอง นิราศเขาจุกช้าง นิราศทวารวดี นิราศสุพรรณคำกลอน ฯลฯ

๓.๔.๒ นิราศที่มีแก่นเรื่องมุ่งบันทึกเรื่องราว หรือความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็น นิราศในกลุ่มนี้มักจะเป็นนิราศที่มีเส้นทางการเดินทางแปลกใหม่ หรือขยายออกไปยังต่างประเทศ มิใช่การเดินทางเพียงภายในประเทศเช่นวรรณคดีนิราศในสมัยอยุธยา ดังนั้น กวีจึงมักจะเล่าเรื่องราวขณะเดินทาง สภาพภูมิประเทศ ความเป็นอยู่ ตลอดจนลักษณะนิสัยของผู้คนตามความเป็นจริงที่ได้พบเห็น และพยายามบรรยายให้ผู้อ่านเห็นภาพที่ชัดเจนมากที่สุด รวมทั้งกวียังมักแสดงทัศนะส่วนตัวที่มีต่อสิ่งที่พบเห็นอีกด้วย ดังเช่น นิราศลอนดอน นิราศหนองคาย ติลิตพายัพ นิราศนครวัดคำกลอน โคลงนิราศสุพรรณ นิราศดั่งเกี้ยว นิราศยี่สาร ฯลฯ

นิราศสมัยรัตนโกสินทร์มีทั้งที่เดินตามขนบวรรณคดีนิราศในสมัยอยุธยาตอนต้น และที่สร้างสรรค์ปรับเปลี่ยนขึ้นใหม่ โดยกวีพยายามสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับสภาพสังคม และยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้นิราศมีขอบเขตเนื้อหาที่กว้างขวางขึ้น และมีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๓.๔.๒ ส่วนประกอบของเนื้อหา

ส่วนประกอบของเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนนำ ตัวเรื่อง และ ส่วนลงท้าย

๓.๔.๒.๑ ส่วนนำ นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ขึ้นต้นด้วยส่วนนำ ซึ่งพบว่ามีลักษณะดังต่อไปนี้

๓.๔.๒.๑.๑ บทไหว้ครูหรือบทประณามพจน์ วรรณคดีนิราศรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะนิราศคำโคลงมักจะเริ่มต้นด้วยบทไหว้ครู โดยจะมีลักษณะดังต่อไปนี้

เนื้อหาในส่วนนี้กวีมักจะกล่าวสรรเสริญหรือขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่
เคารพบูชา เช่น เทพเจ้า พระรัตนตรัย ดังตัวอย่าง

ศรีศฤทธิสมภพ นบตคนับชูลี เหนือสิขุมเทศ คังอุเทศพิศุทธ โดย
คุณฐีนियม บังคมบุคลบาท บงกขเรณูบาท บรมนารถโลกาจารย์ โอพารตักขณเลิศ
ประเสริฐสรรพคุณ สุนทรพิเศษ ชรรมเทศปริยาย อธิบายอรรถพิฐาน เนะนิพาน
มรรคา พาผองชัคคสัตว์จัดพิถิอันชอบ มอบให้ซึ่งความสุข ปลูกใจสัตว์ให้ตื่น รื่น
กระมลสำราญ นมัสการอริยสงฆ์ อัญญกเพโนย ไถตรากอริมาร มีฌาณยิ่งด้วย
เพียร จิตรเสถียรโดยตรง ชำรงศิลป์วิศุทธ โดยพุทธพิสิ มิมินทรีย์ทรมาน ตาม
สิ่งปานรัตนแว่น สองแผ่นภพให้แล้ว แล้วด้วยคุณคม ขอบังคมบุคลบาท...

(โคลงนิราศควักรวก,๑)

กวีในสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่นิยมกล่าวสรรเสริญพระมหากษัตริย์
และส่วนมากจะการชมบ้านเมืองต่อเนื่องด้วย เพื่อขอพระบารมีของพระมหากษัตริย์ให้ช่วยคุ้ม
ครอง และเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ในการปกครองบ้าน
เมืองด้วย ดังตัวอย่าง

อวยขยายศนแผ่พัน	พันแสง
เรื่องรัตนรัศธรรมแจง	แจกกล้า
สุทัศน์เทพถ่ายแผดง	ผลัดโลก ดงดู
หัวทวิปวิยงได้ฟ้า	ควบร้อยดูเทียม
สมภาพสมโพธิเจ้า	จักรพาพ
สมบัติสมบุรณปาน	ปิ่นฟ้า
พระฤทธิพระรามผลาญ	แผดงราพณ์ เพียงพ้อ
พระเดชพระคัคกล้า	โลกกล้าฤาแสง

(โคลงนิราศฉะเชิงเทรา,๒๒๓)

นอกจากนี้กวียังการกล่าวถึงปฐมนิยบุคคล เช่น พ่อแม่ พระ
อุปัชฌาย์ เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ และขอพรเพื่อให้เกิดความมั่นใจ
มากขึ้นก่อนจะเริ่มการประพันธ์ด้วย ดังตัวอย่าง

ซึ่งอวยพรคทศธรรมเป็นสามเณร
 สอนให้ทราบบาปบุญที่คุณโทษ
 มาหมายมั่นพันผูกเป็นลูกเลี้ยง
 เป็นสังฆกรรมกรรุธาถานุศิษย์
 ได้เรียนหนังสือถือศีลพระชินวร
 ขอพระคุณบุญญาปริชาดลาด
 จะคิดถอนผ่อนปรนช่วยคลาย

เณรหนุกถันวันทามหาเถร
 พระคุณเท่าเขาพระเมรุไม่อนเียง
 ผลประโยชน์ขบยี่ดียวไม่ก้าวเอียง
 ก็รักเพียงลูกยาให้ถาวร
 สุจริตรกร้าเฝ้าปราสาท
 ให้ถาพรพูนสวัสดิ์ก่าจกภัย
 ที่ปรือองปราษฎ์เปรียบมหาขลาไหล
 ให้พริ้งไพเราะระสพอมาน
 (นิราศพระแท่นดงรัง,๑๕)

๓.๔.๒.๑.๒ การปูพื้นฐานทางอารมณ์ กวีมักจะบรรยายให้ผู้
 อ่านได้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างกวีกับนางอันเป็นที่รัก และบางเรื่องก็จะเริ่มต้นโดยเกริ่น
 ถึงความจำเป็นที่ต้องพลัดพรากจากนาง ซึ่งเป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดวรรณคดีนิราศเรื่องนั้น ๆ
 เพื่อปูพื้นฐานทางอารมณ์แล้วสร้างบรรยากาศให้เกิดอารมณ์คล้อยตามก่อนที่จะเข้าสู่ตัวเรื่อง ดัง
 ตัวอย่าง

ดังครสีกปีกชำระกำทรวง
 เข้าคุมแค้นแสนโกรธพิโรธพี่
 จนพระหน่อสุริยวงศ์ทรงพระนาม
 ด้วยเรือมรองมฤติกาเป็นข้าบาท
 ความเสด็จเสร็จโดยแดนแสนกันดาร

โธ้อาลัยใจหายไม่วายห่วง
 เสียคายดวงจันทร์พวงงาม
 แต่เดือนอื่นอย่างเข้าเดือนสาม
 จากอารามแรมร้างทางกันดาร
 จำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
 นมัสการรอยบาทพระศาสดา
 (นิราศพระบาท,๑๑๕)

เจ็ดทิวาตานางวางสวาท
 ไม่เคยพรากจากกันสักวันวาร
 เรียมก็หวังตั้งใจคิดไว้ว่า
 เพอญคิดถูกอ่อนคอยอ่อนกวน

แรมนิราศร้างรักสมัคศมาน
 แสนสงสารมิ่งขวัญจะรัญจวน
 หมายจะพานงคราญไปงานสวน
 ไม่กล้าชวนนำพาศุดาไป
 (นิราศงานฤคหาว,๑)

๓.๔.๒.๑.๓ ข้อมูลเกี่ยวกับการเดินทาง กวีมักจะบอกรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง เช่น สาเหตุในการเดินทาง วันเวลาที่ออกเดินทาง และสถานที่ปลายทาง เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับการเดินทางในครั้งนั้น ๆ ดังตัวอย่าง

ด้วยพระจอมจักรพรรดิพองมาน	ขอรวิร้างปางนिरาสจะคลาศสถาน
ไปเที่ยวสืบแสวงหาจินดาวิเศษ	มีโองการครุฑใช้จะให้จร
ในเกาะแก้วกาลกัศตามหานคร	ของด้อยอย่างต่างประเทศเขตรคิงขร
	ชโลธรข้ามสมุทรวาริ
	(นिरาสเกาะแก้วกาลกัศตา,๑)

ได้เคยอยู่ขูขึ้นทุกคืนวัน	นिरาสร้างห่างนุชตุคกระสัน
พระพุทศกคคคด้องเลบสองนำ	ด้องจากกันไปงานสราญรมย์
ที่สืบแฮ็ดกุมภาจตุรากรม	สี่หกห้าดำคับนั้บผสม
	ทุกพระทมครอมใจอาลัยสถาน
	(นिरาสงานฤคอุหนาว,๑)

๓.๔.๒.๑.๔ การระบุชื่อผู้แต่ง กวีบางท่านจะระบุชื่อตนเองไว้อย่างชัดเจนในส่วนนำ ซึ่งทำให้ผู้อ่านสามารถทราบได้ตั้งแต่แรกเริ่มว่าเป็นผลงานของกวีท่านใด ดังตัวอย่าง

ไปบังคมพระปฐมเจดีย์	มทวฤคณ์จะนिरาสสวาทศรี
	จะร้างที่ถิ่นเรือนเพื่อนที่นอน
	(นिरาสพระปฐม,๑๓๓)

นिरาสเรื่องถูกช้าง	ขนานนาม
ส่วน ผู้ประคิดตาม	ที่รู้
ไซ้จะคิดละเล็งตาม	ช้างอวด คนนา
หวังกุศลที่ผู้	ศคั้บแล้วโมทนา
	(นिरาสเขาถูกช้าง,๑๕)

ข้อสังเกตในกาแต่งส่วนนำ

นอกจากนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์จะดำเนินรอยตามการแต่งส่วนนำจากวรรณคดีนิราศสมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว บางเรื่องก็จะดำเนินรอยตามการแต่งส่วนนำจากวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยจะไม่เริ่มต้นส่วนนำด้วยบทประณามพจน์หรือบทไหว้ครู แต่มีการระบุชื่อผู้แต่งไว้ในส่วนนำอย่างชัดเจน และมักจะขึ้นต้นด้วยส่วนนำประเภทอื่น ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังที่ปรากฏใน นิราศพระปฐม นิราศยี่สาร นิราศเขาจุกช้าง เป็นต้น

๓.๔.๒.๑.๕ การบรรยายประวัติของกวี หรือเรื่องราวส่วนตัว บางตอน กวีมักจะบรรยายให้ผู้อ่านทราบประวัติ หรือเรื่องราวส่วนตัวบางตอนของกวี เพื่อเป็นการปูพื้นฐานให้ผู้อ่านเห็นอกเห็นใจ และเข้าใจสภาพของกวี ดังตัวอย่าง

ฉันตั้งบ้านอยู่กับบุตรภรรยา	แขวงกรุงเทพมหานครไทย
ระยะบ้านย่านสามเสนที่สถิตย์	กับมิ่งมิศบุตรที่รักใคร่
แล้วฉันไปรับช้างห่างสี่โพ	แต่พวกไทยออกอย่างห่างสี่ตา
แต่คนนอกเรียกชื่อมิศรติดิก	ไม่หยุกหยิกผู้ชี้ดีหนักหนา
ตั้งให้ฉันเป็นเสมียนเขียนตรา	ซื้อสิ้นค้าเข้าของที่ค่องใจ
สรรพกิจการงานท่านไววาง	ฉันทุกอย่างดูแลช่วยแก้ไข
เงินเดือนมีร้อยห้าสิบบาทไทย	ฉันก็ได้กินมาสิบห้าปี
	(นิราศยี่สาร, ๒๑๕)

๓.๔.๒.๒ ตัวเรื่อง มีเนื้อหาเริ่มตั้งแต่เดินทางจนกระทั่งถึงจุดหมายปลายทาง สิ่งที่ปรากฏในตัวเรื่องแม้จะมีความแตกต่างกันไปตามสิ่งที่กวีต้องการนำเสนอก็ตาม หากแต่เมื่อพิจารณา ทั้งลักษณะของเนื้อหาที่เน้นการคร่ำครวญ และมุ่งบันทึกสภาพแวดล้อมต่าง ๆ โดยรวมแล้ว ในตัวเรื่องของนิราศมักจะประกอบด้วยสิ่งต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๓.๔.๒.๒.๑ เหตุการณ์ หรือสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทาง กวีจะบรรยายสภาพการเดินทางและสิ่งที่ประสบพบเห็นระหว่างการเดินทาง เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบรายละเอียด และเห็นภาพเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ดังนี้

๑) สถานที่ และสภาพภูมิศาสตร์ กวีจะบรรยายให้ทราบถึงชื่อ และลักษณะของสถานที่ที่กวีได้ไปพบเห็น หรือเดินทางผ่านไป ดังตัวอย่าง

กวีบรรยายให้ทราบถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ของประเทศอังกฤษ

บอกเรื่องเดินทางกลางแดนค้ำว	จะกลับกล่าวกรุงอังกฤษอดีต
เบนเกาะใหญ่อยู่ในซอลธร	สถาพรภูตสวรรค์วัฒนา
กำหนดกล่าวยาวหกสิบห้าโยชน์	ร้อยเส้นโศคเศษสุดไม่บูชา
แต่โดยกว้างมิได้วางไว้คำรา	เพราะเหตุว่าแคบข้างกว้างก็มี
	(นิราศลอนดอน, ๕๔)

กวีบรรยายถึงสวนบัว คำหนักที่ประทับของพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ ปิยมหาราชปดิวรัดา เป็นสวนหนึ่งในพระราชวังสวนดุสิต

ถึงสวนบัวนกกกระดาน้ำผาสุก	แสนสนุกคักคึกคักสถาน
เป็นระยะพระที่นั่งอลังการ	เปรียบก็ปานเมืองฟ้าสุราลัย
มีโคมโปิระโตะฝรั่งตั้งประกวด	แล้วด้วยดวงดามนักถักดาข่าย
เป็นซุ้มเชิงเวียงว่างริมทางไป	ไม้เถี่ยไขว่ค้ำค้ำพินเป็นชั้นดี
มีขดงอต่อสนิหคิคิดไม่ห่าง	วางกระถางไม้ค้ำค้ำเป็นก็
ปลูกไม้้นอกคอกคองขึ้นพวงพี	ต่าง ๆ สีสหลายอย่างริมทางจร
ของในวังตั้งนอกบอกไม้ดูก	กระถางปลูกไม้คอกออกสกลอน
เป็นถวคหลายหลายสีมีมังกร	ที่กิดก่อนคายไปไม่ได้ด
	(นิราศพระราชวังสวนดุสิต, ๑๖๑)

๒) ประวัติ และตำนานของสถานที่ กวีบางท่านมักจะเล่าตำนาน หรือประวัติของสถานที่ต่าง ๆ ที่ได้ผ่านไปพบเห็นแทรกไว้ด้วย ดังตัวอย่าง

กวีกล่าวถึงตำนานของไม้กางเขน เครื่องวางยันคักคักศิทธิ์ของศาสนาคริสต์

ให้นำโบลมืออย่างไม้กางเขน	ช่วยค้นเวรเรื่องราวเขากล่าวขึ้น
เดิมมีพระเยซูผู้สำคัญ	มาเข้ากรรมมารคาชื่อมาเรีย

เหนมมุษยทำบาปยุ่งหยาบใหญ่
ให้อาวรณ์ร้อนใจเหมือนไฟเลีย
จึงได้ยอมให้เขาเอาขึ้นจึง
จะล้างบาปคนชั่วให้ทั่วแดน
อันเรื่องราวกล่าวไว้ในหนังสือ
ด้วยเป็นที่ของพระคิณประจักษ์

กลัวจะไปปากันคนกรกเสียด
จะสู้เสียดชีวาวยช่วยค้ายแทน
คปุดรีงบนไม้กางเขนแน่น
รับโทษแทนพวกมุษยเป็นเหตุกรรม
จึงนับถือไม้กางเขนเป็นของจำ
จึงได้ทำไว้ทุกแห่งจงแจ้งการ
(นิราศยี่สาร, ๒๕๘)

กวีบรรยายให้ผู้อ่านทราบถึงประวัติของวัดพระศรีสารเพ็ชร์ตั้งแต่แรกเริ่ม

บรมนารถบาทบิณฑูรชำรุธชำรุต
ทรงปราโมทย์โปรดจัดสร้างวัดนี้
ด้วยคาตาศากับคาเพชร
ได้เงินเฟื้องเหลือหลวมทั้งสามนาย
จึงให้นามสามนายหมายฉะนี้
พองอมกสมงกุสมมฤตวิงศ์
ทรงสถาปนาจัดวัดพระศรี
เอาบรมชาติธรรมนำดำเนิน

ครองสมบัติบำรุงซึ่งกรุงศรี
เคิมชื่อศรีสารเพ็ชร์มีเม็ดทราย
มิ่งมีเม็ดเข้ากล้าทำนาขาย
สร้างถวายเป็นสังกาศอวาตวง
ชื่อวัดศรีสารเพ็ชร์เสร็จประสงค์
เสด็จมาทรงสร้างเมืองเรืองจำเริญ
ให้งามดีโดยคังตั้งรเสริญ
ประชุมเชิญไว้ในโบสถ์สาโรชราย
(นิราศวังบางอีชัน, ๑๑๑)

๑) ประวัติ หรือเรื่องราวของบุคคลอื่น ๆ กวีมักจะเล่าเรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ ไว้ในนิราศทำให้อ่านได้ทราบประวัติชีวิตของบุคคลสำคัญ ๆ ในอดีต ดังตัวอย่าง

กวีกล่าวถึงพระปรีชาสามารถของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระราชบิดาแห่งกฎหมายไทย

แต่พระนางงามสมกรมหมื่น
ทรงสร้อยว่าฝ่าพระบาทราชบุรี
บัตถิวงค์องค์นี้ตีประสิทธิ์
ทรงมานะจนพระองค์ทรงปรีชา

เป็นที่ชื่นชมพระเดชวิเศษศรี
ได้เป็นที่รุ่มเกล้าชาวประชา
ราชกิจคืบคลานได้ศึกษา
ยิ่งเสียดกว่ามุษยบุปผชน

ชำระความตามบทตั้งกฎหมาย
ราชกิจกิติระวังเป็นกังวล

พระทัยฝ้ายอยู่ด้วยทางสร้างกุศล
ทุกผู้คนราษฎรไม่ร้อนใจ
(นิราศชมพระราชวังสวนกุหลาบ, ๑๕๑)

กวีเล่าถึงประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

วัดนี้ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์
คำภีร์ธรรมเหลือขานาญาญาจนเจน
อินเบาเล่าท่านมีดีหนักแน่น
สถิตย์ที่วัดนี้แต่เดิมมา
ครั้งแผ่นดินที่ประณมบรมโกษ
โหมคยางามวิจิตรพิศเพียร
ทั้งธรรมวิคมาหาชาติฉลาดว่า
ครั้นชะแรมแก่คร่ำทำรุ่งรัง

อาธิการบวชามหาเถร
สงฆ์เถรเมรรักทั่วกลัวปัญญา
เป็นรากแก่นพุทธปราชศาสนา
เขาเล่าว่าเมื่อบวชเณรเป็นปาเรียนดี
ประทามโปรดสั่งให้ไปเรือศรีเขียน
ยอดปาเรียนดีศรีสวัสดิ์ในวัดระฆัง
คนสัทธานิมิตไปตามใจหวัง
ชื่อเสียงคงเรียกบรวโตไมโครธา
(นิราศยี่สาร, ๒๒๗)

๔) สภาพสังคมความเป็นอยู่ของคน กวีมักจะบรรยายให้เห็น
ถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสถานที่ต่าง ๆ ทำให้ผู้อ่านได้รับทราบถึงวิถีชีวิตของ
กลุ่มคนในสถานที่นั้น ๆ ด้วย ดังตัวอย่าง

กวีบรรยายสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวแพ

ดูชาวแพแซ่ซ้องบนบของชาย
ทั้งเรือท่งเรือทอคจอกเป็นพวน
ทั้งตองแถวแจวไปมิใคร่คลอ
ทั้งไทยเจ๊กจีนแบกแปลกแปลกแก

ที่เรือพายขึ้นต่งนั้นของสวน
ตลาดถ่วนจ่ายคักออกกั๊กแ
ต้องเถี่ยวลอคเหล็กถักควัดเวียน
พวกชาวแพสารพันจงบรรจง
(นิราศพระปฐม, ๑๔๔)

กวีกล่าวถึงลักษณะการเกล้าผม ถอนไร และการผัดหน้าของผู้หญิงมอญ

ถึงเกร็ดย่านบ้านมอญแต่ก่อนเก่า	ผู้หญิงเกล้ามวยงามตามภาษา
เดี๋ยวนี้มอญถอนไรจุกเหมือนตุ๊กตา	หิ้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนชาวไทย

(นิราศภูเขาทอง, ๑๕๔)

๕) วัฒนธรรม และประเพณี เมื่อกวีได้เดินทางไปในสถานที่ต่าง ๆ กันไป บุคคลในแต่ละแห่งย่อมมีวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างกันไป กวีมักจะนำมาเล่าไว้ทำให้ผู้อ่านได้รับทราบสิ่งแปลกใหม่โดยไม่ต้องเดินทางไปเอง ดังตัวอย่าง

กวีกล่าวถึงการแสดงความเคารพแบบชาวอังกฤษ โดยใช้วิธีการก้มศีรษะ และการจับมือ

แล้วหยุดนั่งบนที่เก้าอี้พถัน	เจ้าเมืองนั้นปรีดาออกมารับ
ก้มศีรษะโดยอย่างทางนับถือ	แล้วยื่นมือมาให้พวกไทยจับ
ธรรมเนียมนอกบอกสำคัญการคำนับ	ครั้งเสร็จสรรพสนทนาก็กาลง

(นิราศลอนดอน, ๑๒)

กวีกล่าวถึงพิธีบายศรีสู่ขวัญของชาวเหนือ

ครั้งอ่านสารเสร็จเจ้า	ครองนพี สีนา
คำเค็ดควนแทบบายศรี	หยิบค้าย
มัจกรพระภูมิ	ตามแบบ
เพื่อปิดปวงสิ่งร้าย	ชวคสิ้นไกลไผท

(ลิลิตพายัพ, ๑๘)

๖) เหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ หรือประวัติความเป็นมาของสิ่งที่พบเห็น กวีมักจะบันทึกเหตุการณ์สำคัญ ๆ ไว้ในนิราศทำให้นอกจากผู้อ่านจะได้รับความเพลิดเพลินจากถ้อยคำภาษาแล้ว ยังได้รับทราบประวัติศาสตร์ต่าง ๆ อีกด้วย ดังเช่น

การทำสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกมหาราชที่ท่าดินแดง

ทัพพม่าอยู่ยังท่าดินแดง	แต่งค่ายรายไว้เป็นถ่วงดี
ตั้งเสบียงอาหารสารพันมี	ตั้งสร้างสรรพธานีทุกประการ
.....
อันค่ายคูประตูหอรบ	คบแต่งสารพัดเป็นที่มั่น
ทั้งขวกหนามเขื่อนคูป้องกัน	เป็นชั้นชั้นอันดับมากมาย
ให้ทหารเข้าหักโหมโรมรัน	สามวันพวกพม่าก็พังพ่าย
แตกยับกระจัดพลัดพราย	ทั้งค่ายคายน้อยใหญ่ไม่ค่อดี
	(นิราศรบพม่าท่าดินแดง, ๑๔)

พิธีการฝังศพนโปเลียน โบนาปาด กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งประเทศฝรั่งเศส

ในนั้นมีที่ตั้งจะฝังศพ	พระจอมภพเมืองเวียงระหง
นะไปเลียนบุระปาดอันอาจอง	สิ้นชีวิตคว่อกวามหลายปี
แต่ว่าศพยังไว้มิได้ฝัง	ใส่หีบตั้งอยู่ในห้องไม่หมองศรี
เธอเป็นราชบิดลาเข้าธานี	พระองค์นี่คือหลานผ่านนคร
จึงให้แต่งหลุมหวังจะฝังศพ	ด้วยเคารพทรงพระอนุสร
กศัญญารู้คุณอันสุนทร	ให้ดาวรเกียรติยศปรากฏไป
อันหลุมนั้นกว้างประมาณสถานที่	ราวสักสี่วาถ่วงพอควรได้
คนนีกโดยถูกกำหนดใจ	เห็นอยู่ในสามวาไม่กว่านั้น
	(นิราศลอนดอน, ๑๑๐)

๗) เรื่องราวเกี่ยวกับสัตว์ กวีมักจะบรรยายให้ผู้อ่านได้ทราบถึงชนิด และลักษณะ ตลอดจนธรรมชาติของสัตว์แต่ละชนิดที่กวีรู้จัก ดังเช่น

กวีกล่าวถึงลักษณะของปูที่ไม่มีศีรษะ มีขามาก ไม่มีเลือด และตัวเมียจะกินตัวผู้เมื่อตัวผู้ลอกคราบ

ไธ้เห็นปูไม่มีซึ่งศีรษะ	เท่าระกะก้อมโคงโม่โคงบัน
ไม่มีเลือดเชือดตะปะแคะมัน	เป็นเพศพันธุ์ไร้หัวเพราะมีวเมา
มันมีขาออกลอกคราบไปคาบเหยื่อ	เอามาเพื่อภรรยาเมตตาเขา
ระวังคูอยู่ประจำทุกค่ำเช้า	อุตสาห์เฝ้าพุ่มพิกเพราะรักเมีย
ถึงที่หัวตัวลอกพอกออกคราบ	เมียมันคาบคินเนื้อเป็นเหยื่อเสีย
จึงเกิดไขไร้หัวที่ขั้วขั้วเขี้ยว	ยังแต่เมียเข็ดถอนคด้อยขึ้นดอยเทพ
	(นิราศเมืองเพชร, ๕๑๓)

กวีบรรยายถึงธรรมชาติของแมงคาวว่าตัวผู้ต้องอาศัยตัวเมีย ถ้าจับตัวเมียไปแล้ว ตัวผู้ก็จะต้องตายไปด้วย

ไธ้คิดเห็นเอ็นคูหุ่มแมงคาว	ตัวเมียพาหัวลอยเที่ยวเต็มโคด
เขาจับตัวหัวทิ้งไว้กลางน้ำ	ระลอกซ้าสาตซัดให้คดขยับ
พอเมียตายฝ่ายหัวก็บรรลัย	ไธ้เหมือนใจที่พี่รักภักดี
	(นิราศเมืองแกลง, ๕๓)

๘) เรื่องราวเกี่ยวกับพันธุ์ไม้ต่าง ๆ กวีจะกล่าวถึงชื่อลักษณะ รวมทั้งคุณประโยชน์ของพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ที่กวีได้พบเห็น ดังตัวอย่าง

กวีกล่าวถึงชื่อของว่านชนิดต่าง ๆ

แล้วเดินตามวนาป่าละเมาะ	ชมว่านเปราะพ้อพันหายหม่นหมอง
ทั้งว่านแรคว่านช้างว่านยางทอง	ทั้งว่านปล้องว่านปลามหากาฬ
มีทั้งว่านเสนห์ว่านพันม้า	ว่านพระยาสามรากว่านสากสาร
ว่านนิลเทพเจ็ดศีรษะหนุมาน	มีทั้งว่านตะงาวว่านสาวพึง

อีกว่านคูมว่านเต่าว่านเผ่าห่องม	และว่านหอมว่านเห็ดเพ็ชหึ่ง
ว่านกำแหงเพชรเจ็ดชั้นสามพันดิ่ง	อีกว่านอึ่งว่านคางคกว่านนกยาง
ว่านเพ็ดน้อยเพ็ดม้าวว่านสาโรช	ว่านกำโหมคว่านม้วว่านหัวสาข
ว่านแพทว่านภิมอยู่ริมทาง	ว่านกระดานางกวักว่านจักบัว
ว่านเพชรวงฆาว่านอาศพ	ว่านบุครลพมิเป็นจุกสิ้นทุกหัว
	(นิราศหนองคาย,๑๗๒)

กวีกล่าวถึงชื่อของสมุนไพรที่น่า แปลือก ใบ มาใช้ทำเป็นยารักษาโรค

มหาศาค่าไก่คัน	ทนต์
หางตะเคียนระฤศรี	ชมพู่ง
ชาเล็ดเหมือนคคนมี	สมอภิภา เอกเฮย
ลมป่วนหวนหอมพ้ง	เปลือกไม้โยธา
	(โคลงนิราศสุพรรณ,๓๑๖)

๕) ความรู้เกี่ยวกับดวงดาว และโหราศาสตร์ กวีบางท่านจะ แทรกความรู้เกี่ยวกับดวงดาวต่าง ๆ บนท้องฟ้า และวิธีการทำนายดวงชะตาทางโหราศาสตร์ ดังตัวอย่าง

กวีพรรณนาถึงดาวฤกษ์ต่าง ๆ

หมู่หนึ่งนักขัตขึ้น	เปนนปฐม
ชื่ออัศวินนิยม	เชียงไว้
เชยดาวพิฆาตรชม	โถมขึ้น เซอแม่
ดาวแก่งม้าจงได้	รับน้องมาเร็ว
ฤกษ์สองดาวก้อนเซ่า	ภรณี นามแฮ
หุรบหรรุรัศมี	หม่นเศร้า
หมองเหมือนพีโกศศรี	เสาวลักษณ์
ช่างากพรากพลัดเจ้า	พีชำใจหมอง
	(โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี,๑๕๑)

กวีแสดงความรู้ในด้านโหราศาสตร์ โดยการทำนายทายทักจากดวงดาว

พระศุริยลงถับบุคุณทร	พระจันทร์จรเจ็ดค่ำเป็นสำคัญ
เห็นพระจันทร์วงแห่วงตะแคงเหนือ	เหมือนรูปเรือลอยขวางนางสวรรค์
พระอังคารเข้าเวียงเคียงพระจันทร์	คำรานั้นมีอยู่แค่บุราณ
ถูกขคาราศิผู้ตีไพร่	ว่าจะได้คู่ชมภิรมย์สมาน
เพราะพระจันทร์จะสบพบอังคาร	ไม่ช้านานกำหนดพอหมดเดือน
ถ้าผู้ชายทายว่าคู่อยู่ข้างเหนือ	เป็นว่านเครือมิตรสหายละม้ายเหมือน
ไม่สู้มีมิสู้จนเป็นพลเรือน	จะมีเพื่อนมิตรรักช่วยชักจูง
ถ้าผู้หญิงทายว่าคู่อยู่ทิศใต้	ท่านผู้ใหญ่อุปถัมภ์คำให้สูง
มีวงแวงแพรวพราวเหมือนหางยูง	หึ่งเพื่อนฝูงพี่น้องจะต้องใจ
	(นิราศสุพรรณคำกลอน, ๒๐)

๑๐) ด้านศาสนา กวีมักจะให้กล่าวถึงประวัติความเป็นมา หรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้มากขึ้น ดังเช่น

กวีได้กล่าวถึงประวัติ ความเป็นมาของพระแก้วมรกต

เดินรำพึงถึงบุขไม่สุดต่าง	จนล่องทางมาปะวัดพระศรี
รัตนะศาสดาสมณามี	อารามนี้ตระสร้างอย่างวิถีย
มีพระพุทธศุดประเสริฐเปเนลิดแล้ว	แกะด้วยแก้วมรกตอันสกลไศ
พระนาคเสนผู้สร้างแต่ปางไกล	จำลองไว้เหมือนคจพุทธองค์
เปเนโขคชองของประเทศพิเศษศุด	ที่ถือพุทธมิของต้องประสงค
โดยสมเด็จพระปฐมบรมพงษ	จักรีวงศ์บพิตรอิศตรา
ได้มาจากเวียงจันทร์สำคัญมาก	เป็นของยากที่มนุษย์จะหา
ประกอบด้วยพุทธรัตนประวัติมา	บุญญาของพระองค์ผู้ทรงธรรม
จะดำรงองค์กษัตริย์ปัตติยะ	จึงได้พระอันวิเศษคู่เขคบันษ
ไว้เป็นที่เคารพอภิกวัน	ชัวก็ปกตป้หัวหน้าประชาบาล
	(นิราศงานฤดูหนาว, ๕)

กวีเล่าถึงประวัติของพระพุทธเจ้า

คิดถึงองค์พระศัพพัญญุตญาณ
ให้สูงสูดสิ้นโอฆสงสาร
โปรดประธานศาสนาไว้ห้าพัน
เป็นกษัตริย์สุจริตเกษมสันต์

พระองค์โปรดเทวาแลมนุษย์
พระชนม์ได้แปดสิบกัณิพพาน
พระองค์เกิดในบุรินกระปิตพัศตร์
มานิพพานในป่าสาตวัน
(นิราศพระแท่นดงรัง, ๒๐๒)

๓.๔.๒.๒.๒ ประวัติผู้แต่ง และเรื่องราวเกี่ยวกับผู้แต่ง นอกจากที่
กวีกล่าวในส่วนนำแล้วจะมีอยู่ในส่วนของตัวเรื่องด้วย กวีมักจะเล่าเรื่องราวของตนเองไว้ใน
นิราศเมื่อพบเห็นสิ่งที่สะกิดใจ โดยที่นอกจากผู้อ่านจะได้ทราบรายละเอียดของสิ่งที่กวีพบเห็น
แล้ว ยังได้รับทราบถึงประวัติของกวีอีกด้วย ดังตัวอย่าง

พระมหาฤกษ์ได้กล่าวถึงประวัติของตัวท่านซึ่งเคยเป็นเณรอยู่ที่วัดสุทัศน์

นาวาว่องถ่องมาถึงหน้าวัด
จึงรั้งรอยยอหัตถ์นมีศการ
พระครูบาพาพราภจากกรุงเก่า
อยู่วัดนี้มีบูรระท่านกะเกษม
ด้วยคิดเห็นเป็นชีถึงมีศักดิ์
เห็นผิดกิจสมณะพระวินัย

นามสุทัศน์เทพชามหาวิหาร
นึกสงสารคราวครั้งยังเป็นเณร
มาฝากเราศึกษามหาเถร
ให้เข้าเวรแปลประโยควิโยคใจ
ใจไม่รักแท้แท้มาแต่ไหน
ท่านขึ้นใจก็ค้องตามเพราะความกลัว
(นิราศพระปฐม, ๑๑๕)

สุนทรภู่อีกกล่าวถึงประวัติของตัวท่านเองเมื่อครั้งรับราชการ

ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง
เคยหมอบรับกับพระจมีน ไวย
เคยทรงแต่งตั้งบพพจนารถ
จนกรฐินสิ้นแม่น้ำแลดำคลอง

คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำคาไหล
แล้วลงในเรือที่นั่งบัลลังก์ทอง
เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
มิได้ข้องเคืองขัดหัตถา
(นิราศภูเขาทอง, ๑๕๒)

๓.๔.๒.๒.๓ ที่ขณะคิดของผู้แต่ง เมื่อกริพพบเห็นสิ่งใดในขณะที่เดินทาง ก็สะท่อนเรื่องราว และความรู้สึกนึกคิดของคนต่อสิ่งนั้น ดังปรากฏในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑) เกี่ยวกับศาสนา

กวีได้กล่าวถึงพระสงฆ์ที่ได้รับโทษทัณฑ์เห็นจากการบาปกรรมที่ออกไปคือนก คอไก่ จนถูกเสือกักค้าย

ควันเที่ยวเที่ยงวิ้งแหร์	แซ่สนอง
เสียดบขบภิกษุสอง	รูปม้วย
คอไก่ไล่่นกคณอง	นามเทศ เกดแฮ
เสือกักคักกักด้วย	บาปซ้ำกรรมหนา
ค่อนกยกพเนียดตั้ง	บังกาย
เสือกชักโครงทลาย	ทล็กห้อง
กินคับกับดโศกหาย	เหน่นำ ขาเอย
ภุกุทุกคิดค้อง	โทษนั่นทัณฑ์
	(โคลงนิราศสุพรรณ, ๒๕๒)

กวีแสดงทัศนะที่ไม่เห็นด้วยต่อการนำพระพุทธรูปมาขาย

ถึงร้านขายพระคู่มือผู้ดี	เป็นราติหาตากด้วยหยาบคาย
พุทธรูปสำหรับที่นับถือ	ควรแล้วหรือถบล้างมาวางขาย
ทำเล่นเช่นตุ๊กตาผู้นำอาย	ให้เสื่อมคายศาสนาในสามัญ
	(นิราศชมตลาดท่าเตียง, ๒๑๑)

๒) การเมืองการปกครอง

กวีเสนอให้จัดตั้งกองทัพเรือ เพื่อไว้คอยป้องกันศัตรูที่มาจากโจมทางทะเล

บนบกมีทหาร	คอยเรียงรายรุกสงคราม
เสือป่าสง่างาม	คอยช่วยรบบรรจบพล
ยังว่างแต่ทางเรือ	เพื่อป้องกันขับผจญ
ทางที่วิถีชด	ไว้กำลังตั้งรักษา
จะทิ้งนั่งเฉยอยู่	เหมือนประตูเปิดไว้ว่า
ศัตรูจะโจมมา	ฤจะสู้ศัตรูไหว
	(กาพย์เห่เรือพระมงกุฎเกล้าฯ, ๕๑)

กวีชี้ให้เห็นว่าการที่กรุงศรีอยุธยาต้องเสียแก่พม่า นั้นเป็นเพราะผู้คนมัวแต่แย่งชิงอำนาจกันเอง

ตรศกศัที่ทยสระถันทัน	บรมโกษเหมือนกันถันเท
อีกขุนหลวงหาวิคทะมัตถา	สุริยมรินทร์ทะมินเด
ค่างองค์ค่างฤศยามะกาเถ	ทะเมทะมอยทอยคอยผลาญกัน
ฉนั้นเหล่าข้าฝ้ามะแก้กัก	คตักปีกตะไล่ไปไปสิ้นสรรพ
ส่วนคนคิถูกผลาญคะถานชัน	เหลือแต่คนสามัญคะถามทราม
ตีมิวิชากรบตตคตัก	ใจก็บถาคบาดคตคตคต้าม
ค่างหลงเชื่อววทมนครคะถนถาม	มิแต่ทรามไมพื้นคตลินชา
พวกพม่าข้าศึกมะฉิกชอย	มาแต่น้อยก็คตั้นมะห็นหา
ค่างคนเห็นแก่คนมะงนงา	เสียกรุงสิ้นวาศนามะงาโร
	(นิราศมะเหลเถไถ, ๑๑)

๓) การปฏิบัติคนในสังคม

กวีสอนให้ระมัดระวังการคบกับคนที่มักจะพูดจาดีด้วย แต่ในใจกลับคิดร้าย

เข้าของศาลรักหวานขึ้นปิ่นคัน	ระวังคนตื่นมือระมัดมัน
เหมือนคบคนคำหวานรำคาญครัน	ถ้าพูดถึงลับเข็บอกเหมือนคกศาล
เห็นเทพมีหนามลงรำน้า	เปรียบเหมือนคำคนพูดไม่อ่อนหวาน
เห็นกิ่งกีดมีดพริ้วเขาราราน	ถึงหนามกรานก็ไม่หนึบเหมือนเข็บทรวง

(นิราศพระบาท, ๑๑๐)

กวีสอนให้รู้จักปลง ไม่ยึดติดกับข้าวของเงินทางต่าง ๆ

อันเงินทองของหวงหึงปวงนี้	แม้ตระหนี่เก็บไว้เหมือนไหลหลง
จะเป็นของอื่นไม่คืนคง	เพราะปลดปลงมิได้เอาไปชย
อนัตตาใช่ว่าของคนแท้	คงก็แต่บาปบุญเจ้าคุณเอ๋ย
ชีวิตนี้ไม่มีประกันเลย	อย่าเฉยเมยหมั่นคิดอนิจจัง

(นิราศทวารวดี, ๒๔)

๔) ด้านความเชื่อ

กวีกล่าวถึงความเชื่อที่ว่าถ้าปลูกบ้านโดยไม่ใส่ปิ่นลม ผู้ที่อยู่อาศัยก็จะได้รับแต่

ความทุกข์

อันพวกเขาชาวประมงไม่โหยงหยิบ	ส่วนดินตึบปากกัศขัคเขมร
จะได้กินข้าวเช้าก็ราวพล	ดูขัดเจนโศคโศนในโคลนตม
จึงมั่งคั่งคั่งบ้านในการบาป	แต่ต้องสาปเคหาให้สาทม
จะปลูกเรือนก็มีได้ใส่ปิ่นลม	ใครจีนทำกระทมด้วยเพลิงตาม
ไอ้เรือนเหมือนนอกเราไร้คู่	ผู้ใดดูจึงไม่ออกเยี่ยมสนาม
หรือต้องสาปบาปหลังยังคิดคาม	ผู้หญิงงามจึงไม่มีปราณีเอย

(นิราศเมืองแกลง, ๕๐)

กวีบรรยายถึงความเชื่อถึงสาเหตุของการเกิดแผ่นดินไหวที่แตกต่างกันไปใน
แต่ละประเทศ

แผ่นดินไหวในซานฮวนคอสตัสเกด	ไม่เหตุอัศจรรย์ชั้นหนักหนา
พอรู้ตัวเงงโงงโคลงกายา	ตามสืบหาวินาที่แล้วดีไป
ฝ่ายบุร่าคำหรับฉบับชี	ว่าเกิดมิแปลคประการบันดาลไหว
เกิดด้วยผู้เรืองอิทธิฤทธิ์ไกร	เป็นอยู่ในหกอย่างวางคัมภีร์
ไหวด้วยปลาอานนทคนขยับ	คามฉบับภูมิภาคเป็นสากล
ข้างญวนจีนก็ว่าคำราม	อิงอ้างที่หมุนโลกมันโยกกาย
ไม่รู้ว่าจะตัดสินคิดินอากาศ	เหลืออำนาจจะนิยมให้สมหมาย
คงจะไม่เห็นจริงทั้งหญิงชาย	แล้วแต่ฝ่ายนักเรศมีเหตุการ
	(นิราศดงเคี้ยว, ๑๖)

๕) ด้านการประพันธ์

กวีได้วิจารณ์งานประพันธ์ในสมัยนั้นว่า ใช้ภาษาที่ไม่ดี ทำให้อ่านแล้วน่าเบื่อ

อ่านอ่านรำคาญชื่อ	แบบหนังสือสมัยใหม่
อย่างเราไม่เข้าใจ	ภาษาไทยเขาไม่เขียน
ภาษาสมัยใหม่	ของถูกใจพวกนักเรียน
อ่านนักชกวิงเวียน	เขาช่างเพียรเสียดริงจ้ง
แบบแก้เขวภาษา	สมมคว่าแบบฝรั่ง
อ่านเบื่อเหลือกำลัง	ฟังไม่ได้คลื่นได้เหลือ
อ่านไปไม่ได้เรื่อง	ชักชวนเคืองเรื่องให้เบื่อ
แต่งกันแสนพื้นเฟือ	อย่างภาษาบ้าน้ำตาย
	(กาพย์เห่เรือพระมงกุฎเกล้าฯ, ๔๘)

๖) ด้านการศึกษา

กวีกล่าวถึงผู้ที่มีความรู้น้อยย่อมจะสู้ผู้ที่มีความรู้มากไม่ได้

ถึงเกาะเรียนเรียนอะไรก็ไม่เห็น	ชื่อยังเป็นไปไม่ได้ไม่อายเหนียม
เราก็อ่านเรียนบ้างแต่ยังเจียม	รู้ไม่เรียนเป็นแค่รู้งูปลา
ไม่ทันเขาเหล่าผู้ที่รู้มาก	ต้องหุบปากประหนึ่งหอยคอยหุบฝา
จึงยากแค้นแสนทพพดจนชรา	ไม่มีหน้านามเพราะเหมือนเกาะเรียน
	(นิราศปถวิ, ๔๘)

กวีแสดงทัศนคติว่าในสมัยนี้แม้จะเป็นผู้ที่มีการศึกษาก็หาสู้บุคคลที่คอยพูดจาก
ประจบมิได้

ผี ประจบเคี้ยวนี้คอกมิมมาก	แต่ผี ปากนั้นมิได้มีโครหา
การหนังสือลือกระฉ่อนเหมือนก่อนมา	ยอมได้หน้าได้ยศปรากฏนาม
แต่เคี้ยวนี้เป็นโฉนมิได้ผล	มีแต่คนคอยเอ่ยมาเย้ยหยาม
รู้ก็ขามไม่รู้ดูก็ขาม	ก็เหมือนความว่าเล่นเห็นกับตา
สารพัดที่จะใส่ลงในหัว	ยังเอาตัวมิโครรอดคดออกหนา
ไอ้เสียแรงปากเพียรเล่าเรียนมา	เหมือนจะพายุขยับข้างก้นบกลาย
	(นิราศพระปฐม, ๑๕๔)

๓.๔.๒.๓ ส่วนลงท้าย เป็นการจบเรื่องหลังจากที่ผู้แต่งได้เดินทางมาถึงจุด
หมายปลายทางแล้ว กวีมักจะกล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๓.๔.๒.๓.๑ กล่าวถึงการบรรลุถึงสถานที่ปลายทาง หรือกวีเดินทาง
กลับถึงบ้านพร้อมทั้งบอกวันเวลาที่กลับมาถึงด้วย เพื่อแสดงว่ากวีได้เดินทางมาถึงที่หมายได้
สำเร็จ ปลอดภัย และการเดินทางได้สิ้นสุดลงแล้ว ดังตัวอย่าง

ถึงพระเนตรพอได้ตี	โมงเย็น
เห็นท่าเห็นทีเห็น	ทุ่งกว้าง
เคยพักทุกคราวเป็น	สุขสร้าง โจนา
คิดเมื่อรวมโขลงช้าง	แขกคล้องพลายเพรียว
	(โคลงนิราศพระเนตร, ๑๑๖)

กลับคืนนครเทพ	บุรีรัตนพรรณราย
นบบาททุกลดวาย	จุดจอมขรเศศศรี
	(นิราศเกาะแก้วกาลกัศตา, ๕๑)

๓.๔.๒.๓.๒ บอกจุดมุ่งหมายในการแต่ง และคำชี้แจงเกี่ยวกับการแต่ง เป็นบทอรรถวิพากษ์ ที่กวีมักจะกล่าวถึง การชื่นชมผลงานของตนเอง การถ่อมตน หรือ เชิญชวนให้นักปราชญ์ช่วยแก้ไขแนะนำนิราศที่กวีประพันธ์ขึ้น ดังตัวอย่าง

ข้าพเจ้าผู้เกลากลอนนิราศ	ไม่สามารถเชิดชูให้ฟูศรี
เพราะว่าอ่อนช้อยน้อมกวี	ยังเป็นที่เคลือบแคลงแสดงกลอน
ที่ไฉจกระยะทางต่างประเทศ	เพราะเห็นเหตุทัศนอาอุทธารณ์
มาแสดงแข่งความตามสุนทร	ด้วยทางจรไม่มีใครเคยไปมา
	(นิราศดั่งเกี้ยว, ๑๐๓)

ซึ่งนิพนธ์นิราศร้าง	แรมสถาน
ไปตักเทียบคำบุราณ	อื่นอ้าง
ศรวิกรมรวบรวบสาร	รจเรข เรื่องเออย
ประสงค์แต่จริงจิตรร้าง	รักให้ขนิษฐ์ฟัง
	(โคลงนิราศพระประชม,)

๓.๔.๒.๓.๓ คำอวยพรแก่ผู้อ่าน หรือแบ่งปันผลบุญที่กวีได้ไปกระทำ มาให้กับผู้อ่าน ดังเช่น

ขออวยพรท่านไว้ท้ายนิราศ
แคล้วภัยอันโรคาไม่ย่ำยี

ให้แคล้วคลาดจากทุกข์จงสุกจี
จงพูนมีสมบัติพิพัฒน์เอย
(นิราศมหาวารวิปีมะเส็ง, ๑๑๕)

मैंผู้ใดได้อ่านของฉานมัง
แบ่งกุศลผลผลาสมาทาน

ทั้งผู้ฟังเรื่องไว้แรมไพธสาณห์
ให้กับท่านทุกคนตามจนเอย
(นิราศพระแท่นดงรัง, ๕๘)

๓.๔.๒.๓.๔ เตือนใจให้ข้อยคิดในเรื่องต่าง ๆ นอกจากการเล่าเรื่อง
ราวต่าง ๆ ในการเดินทางให้ผู้อ่านทราบแล้ว กวีมักจะแสดงคติสอนใจ หรือให้ข้อยคิดอันเป็น
ประโยชน์ต่อผู้อ่านไว้ด้วยเช่นกัน ดังตัวอย่าง

ไว้อ่านเล่นเป็นแต่พอแก้โงก
อย่าควรฆ่าคำคะนองเป็นของพาด
บรรดาบาปหลายเข้าแล้วอย่าชอบ
มล้างเกลศเลศดำในน้ำใจ

ของโถมโลกพาหลงในสงสาร
ที่แก่นสารด้อยคำจึงจำไว้
จงประกอบก็แต่ผลกุศลสมัย
ให้มองใตส้นขุนจึ่งบุญแรง
(นิราศทวารวดี, ๑๓๑)

อย่ารักรูปร่างเพียง
เกิดแก่แปรปรวนรัง
อนิจจังพระทุกขัง
โตไครกฟุ้งเกลียดค้ำว
ปลงลงไครถักขณแท้
อาจจะคับคำดูณา
คับทุกข์ชาติขรา
เป็นบรมสุขเมื่อ

ฟังซัง นาพ้อ
โรคม้วย
พระอนัด ตาเอย
เน่าน้ำหนองหนอง
ธรรมคา เทอญพ้อ
หมคเชื้อ
พยาชิมอค ม้วยเอย
อยู่เพียงเวียงเกษม
(โคลงนิราศกรุงเก่า, ๔๘)

๓.๔.๒.๓.๕ การระบุชื่อผู้แต่ง กวีส่วนใหญ่ในวรรณคดีนิราศสมัย
รัตนโกสินทร์มักจะระบุชื่อผู้แต่งไว้ในส่วนลงท้ายมีบางคนเท่านั้นที่ระบุไว้ในส่วนนำ ทำให้ผู้
อ่านสามารถทราบได้อย่างชัดเจนว่าผู้ใดประพันธ์ขึ้น ดังตัวอย่าง

กรมวงนาสน์ใหญ่	ปรีชา เขียวแธ
เรียบรจเรบกถา	เพราะพร้อง
เมืองเนกคณเมธา	ทุกทัว อานเอย
ควรรักยอยศพร้อง	แจรรัจฉรร:เสริญ
	(โคลงนิราศพระประธม,๓๑)

เดวียน สมัครสามารถแกล้ง	เกลดากลอน	กล่าวแธ
มี แดจันเจียรตร	จบค้ำว	
แด่ง ตามทุกบ้ออาทร	ทนเทศ ถวิลฤา	
ถวย พระน้องยาท้าว	ถี้ถ้วนทางแดลง	
	(นิราศสุพรรณค้ำกลอน,๒๓)	

ข้อสังเกตการระบุชื่อผู้แต่งและระบุว่าเป็นนิราศที่แต่งขึ้นโดยคร่ำครวญถึงนางที่ไม่มีตัวตนจริง

วรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรนับเป็นต้นแบบในการระบุพระนามของพระองค์ไว้อย่างชัดเจนในทั้งในส่วนลงท้ายของกาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกทั้งในส่วนนำและส่วนลงท้าย นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ดำเนินรอยตามขนบของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยมีการระบุชื่อผู้แต่งไว้อย่างชัดเจน เช่น นิราศพระประธม นิราศสุพรรณค้ำกลอน นิราศระยะทางจันทบุรี-กรุงเทพฯ นิราศลอนคอน เป็นต้น

นอกจากนั้นในวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์บางเรื่องยังรับอิทธิพลจากเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยระบุไว้ชัดเจนด้วยว่านางที่คร่ำครวญถึงในนิราศนั้นเป็นนางจินตนาการ ไม่มีตัวตนจริง ๆ ดังเช่น นิราศสุพรรณค้ำกลอน โคลงนิราศกรุงเก่า นิราศภูเขาทอง เป็นต้น

นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องยังคงนิยมถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกเศร้าโศกของกวี อันเนื่องจากการที่ต้องพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รักเป็นแก่นสำคัญเช่นเดียวกับวรรณคดีนิราศในยุคก่อน หากแต่เมื่อพิจารณานิราศในสมัยรัตนโกสินทร์โดยทั่วไปแล้วพบว่าเนื้อหามีสภาพที่กว้างขวางขึ้นกว่าเดิม ทั้งในแง่ของเส้นทางการเดินทางของกวีที่มี

ระยะทางที่ไกลขึ้น มีการเดินทางไปในสถานที่ที่แปลกใหม่มากกว่าเดิม โดยเฉพาะการเดินทางออกไปยังประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง และประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป ทำให้กวีได้พบเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่แปลกตามากยิ่งขึ้น ทั้งสภาพภูมิประเทศ วิถีชีวิตของผู้คน ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมของกลุ่มชนในแต่ละแห่งหลายลักษณะต่าง ๆ กันไปอย่างคาดไม่ถึง อันเป็นการเปิดโลกทัศน์ของกวีให้กว้างขวางขึ้นกว่าเดิม การเดินทางในลักษณะดังกล่าวนี้ ต้องใช้ระยะเวลาในการเดินทางนานทำให้กวีมีเวลา และโอกาสอันเหมาะสมในการที่จะสร้างสรรค์ผลงานขึ้น ในแง่ของเนื้อหา กวีมุ่งเน้นที่จะบันทึกสภาพแวดล้อม เรื่องราวเหตุการณ์ประวัติ หรือตำนานของสิ่งที่ได้พบเห็น ตลอดจนเกร็ดความรู้ต่าง ๆ ในบางเรื่องกวีก็ยังได้เล่าเรื่องราวประวัติชีวิตบางคนของตัวเองไว้ด้วย นอกจากนี้ยังพบว่านิราศสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มมีการนำเสนอทัศนคติอันมีต่อโลกและชีวิต รวมทั้งข้อคิด และความคิดเห็นที่หลากหลาย ตลอดจนการวิพากษ์วิจารณ์สิ่งต่าง ๆ ที่ได้ประสบพบเห็นอย่างกว้างขวางขึ้น อย่างไรก็ตาม กวีก็มิได้ละเลยที่จะสื่อสารเนื้อหาเหล่านั้นร่วมกับอารมณ์ความรู้สึกที่หลากหลายกันไปตามสิ่งที่พบเห็น โดยมีทั้งอารมณ์โศกเศร้า สนุกสนาน ตื่นเต้น อารมณ์ขัน ฯลฯ ในแง่ของผู้อ่าน วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ก็มิกว้างขวางขึ้นกว่าเดิม โดยกวีมีวัตถุประสงค์ในการประพันธ์นิราศที่เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ กวีสร้างสรรค์นิราศให้เป็นวรรณคดีเพื่อการอ่านที่มีการเผยแพร่ไปสู่ผู้อ่าน ที่อาจจะเป็นบุคคลใดก็ได้ มิใช่เพื่อสื่อสารอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัวเช่นนิราศในอดีตเท่านั้น ดังนั้นเมื่อพิจารณาลักษณะของนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีวิวัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง พบว่าวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรถือเป็นงานชิ้นสำคัญที่เป็นต้นแบบในการสร้างสรรค์วรรณคดีนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งที่มุ่งเน้นการคร่ำครวญอาลัยรัก อันเป็นลักษณะที่สืบทอดขนบจากวรรณคดีนิราศในยุคต้น และนิราศที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้พัฒนาให้มีเนื้อหามุ่งเน้นการบรรยายสภาพแวดล้อมและสิ่งที่พบเห็น โดยพบว่านิราศในทั้ง ๒ ลักษณะของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้ปรากฏอย่างชัดเจนในวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ อันเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากวรรณคดีนิราศในยุคต้น และมีการสร้างสรรค์และพัฒนาขึ้นจนมีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา